

Zápisky odpadlíka

Je tomu téměř deset let, co davy v ulicích pouhou svou přítomností, zpěvy a cinkáním klíči svrhly režim, o němž se zdálo, že se buď bude nekonečná desetiletí stále sesouvat nebo náhle vybuchne v krvavém kataklysmatu. Nevím, zda byla kdy doba, dovolující předpověď vývoje být pro nejbližší desetiletí; století, které se blíží ke svému konci, takové rozhodně není: rok dva po převratu, nazývaném tehdy sametovou či něžnou revolucí, se jistě počet těch, kteří si tajně přáli návrat minulého režimu, dal snadno odhadnout. Byla to tenká vrstva bývalých mocných funkcionářů a jejich významnějších policejních, propagandistických a jiných příručích, kteří tesknili po bývalé moci a především se báli možné odvety těch, které utlačovali a často trýznili. Pouhé desetiletí lehce vstřebané svobody, provázené mocnější desilusí z peripetií dalšího vývoje, stačilo k zarážející ztrátě historické paměti. Pokud bych věřil agenturám výzkumu veřejného mínění (o jejichž metodách a důvěryhodnosti mám ovšem značné pochybnosti), nejméně pětina občanů této země by možná ve volbách dala svůj hlas té straně, jejíž jméno se ještě nedávno ve slušné společnosti téměř nedalo vyslovit. Podobný, snad ještě vyšší zlomek populace nepovažuje za absurdní myšlenku, že se za onoho režimu žilo lépe nebo alespoň stejně dobře, jako nyní. Psychologové, sociologové a ti, kteří svůj nedostatek profese nazývají politologií, jistě nabízejí výčet příčin tohoto povážlivého vývoje; jejich vývody jsou příliš předvídatelné, aby stálo zato se o ně zajímat. Někteří politici a publicisté, zděšení tímto jevem, volají po konečném zatracení onoho režimu, zákazu Komunistické strany, potrestání přímých i nepřímých viníků jejích zločinů. Nic z toho se ovšem nestane pro bezmoc současného práva, ztraceného v labyrintech vlastní litery, stejně jako pro tichý odpor jedněch a lhostejnost druhých. Většina lidí žije přítomností, která má vždycky řadu rysů, vyvolávajících nespokojenost.

Celou tu řadu let, která nás dělí od zmíněného zvratu, jsem doufal v zveřejnění alespoň jedné hlubší analýzy neblahé zkušenosti předcházejících čtyřiceti let. S čím jsem se setkal, byly většinou texty, obhajující ten či onen víceméně krajní názor, nebo ještě spíše zpětně upevňující a vylepšující žádoucí obraz vlastních minulých postojů. Nemám z nich většinou pocit nezaujatosti, úplné upřímnosti, tím méně hlubšího poznání. Důvod snad není jenom v zcela přirozené potřebě lidí, ucházejících se o přízeň veřejnosti, vypadat v jejích očích co nejlépe. Možná je snaha pojmout celou tu rozpornou dobu ve všech jejích fasetách prostě příliš velkým soustem i pro skutečného myslitele, natož pak pro ty ostatní.

Napadlo mě proto, pokusit se zachytit alespoň v hrubých rysech prostě vlastní zkušenost. Mám pro to jisté předpoklady: jsem člověk reflexivní, trénovaný v analytickém myšlení; mám vůli k upřímnosti a pravdivému poznání; s komunistickým režimem (pro krátkost budu používat toho nepřesného výrazu) jsem se kladně i záporně zapletl poněkud víc, než průměrný občan mého věku – ale ne natolik, aby mi tíha viny nebo naopak křivd spáchaných na mně zúžila úhel pohledu. Nejlepší formou pro to by byl asi román, který by napětím mezi věcností a poesíí nejspíše vyjádřil dobu v její plnosti. Na jeho sepsání však nemám v této chvíli čas ani dost síly. Kromě toho se obávám bezděčných zpětných vlivů jakékoliv fikce, bez níž se román sotva obejde. Budu tedy psát suchý text. Jeho význam je hlavně osobní: vzpomínky toho druhu dnes sotva někoho zaujmou natolik, aby se dalo uvažovat o nějaké publikaci.

Chci tady však hned úvodem říci, že jsem ochoten tento text dát k dispozici komukoliv, kdo by jej s čestnými úmysly chtěl použít ať zčásti nebo celý ve jménu dobré věci. Na rozdíl od naprosté většiny vydavatelů, novinářů, politiků a různých dalších lidí, kteří si lichotí, že mají představu o stavu duše většiny občanů této země, já osobně se nedomnívám, že je národu historie posledních 40 let lhostejná. Ano, podstatnou část lidí se už podařilo

otrávit, omámit triviální zábavou nebo svody toho, čemu eufemisticky říkáme svobodný trh. Mnohem hlouběji však přežívají potlačené otázky, pocity studu nebo viny, také ovšem křivdy, ať už oprávněné či ne. Ponořit se k nim ovšem vyžaduje jistou odvahu. Pokud v tom někomu má upřímná zpověď pomůže, získá tento text nadosobní smysl.

I. Dětství, adolescence, raná dospělost: historie svedení

Narodil jsem se na samém začátku války, krátce po okupaci naší země nacistickým Německem. Ambivalence postavení mé rodiny myslím přispěla k mé pozdější schopnosti tolerance k protikladným společenským směrům, která mě – v rozporu s převažujícím názorem – po většinu mého života přiváděla do nesnází. Můj otec byl původem vídeňský Čech, lpící na svém češství, ale převážně odchovaný rakousko-německou kulturou. Matka byla původem převážně Němka, která však ze solidarity s mým otcem a ještě více ze vzdoru k nacistickému nátlaku optovala pro českou národnost; její česká slovní zásoba v té době ovšem čítala tak několik desítek komicky vyslovovaných výrazů a některé jemnosti české gramatiky i fonetiky jí zůstaly uzavřeny až do smrti. Mateřskou řečí mého staršího bratra byla němčina, v mém případě to bylo složitější: byla to jakási směs a já, vždy zvýšeně vnímavý ke všem sebemenším napětím ve své blízkosti, jsem reagoval zdánlivou němotou. Později jsem si to vynahradil, byl jsem často až příliš výmluvný a dokonce jsem obratnými slovními formulacemi dovedl zakrýt faktickou neznalost nebo nepochopení – a to i sobě, což je jistě mnohem nebezpečnější.

Díky tomu, že otcovo příbuzenstvo – ostatně většinou poněmčené – žilo ve Vídni, zatímco matka pocházela ze západních Sudet, žili jsme vlastně na jakémsi vyvzdorovaném českém ostrově uprostřed německého vlivu. Děd z matčiny strany, člověk sžíraný utajenou tížností a pocity méněcennosti, dokonce vstoupil do Nacionálně socialistické strany a s tváří zhlouplou imaginární důležitostí vystavoval na klopě kabátu kulatý odznak s hákovým křížem; babička, realistická a požívačná žena, se omezila na hodinky klábosení v jakémisi spolku německých žen. Pokud vím, veškerá nacistická činnost obou prarodičů se omezila na účast na nedělních srazech soukmenovců na plzeňském náměstí, kde se kromě řvavých projevů z jakýchsi důvodů rituálně konzumovalo nejstrašnější jídlo, které znám: tzv. Eintopf, tedy úděsná směsice všeho možného od polévky po hlavní jídlo v jednom kastrolu. Jen na okraj bych podotknul, že známý nedostatek humoru, naprosto chybějící smysl pro dobré jídlo, sentimentalita vyrovnávaná hrubostí a záliba v pochodování jsou všeobecně nedocenené složky, které je také třeba brát v úvahu při pokusech o pochopení jevů, jakými byla pruská rozpínavost, německý nacionalismus a z něho zrůdně vybuchlý nacismus. Ale abych se vrátil: nacismus prarodičů mohl být víceméně komický, ale i malé aliance s ďáblem mohou mít hrozné důsledky. Můj strýc – naštěstí neúspěšně – usiloval o přijetí do nechvalně proslulých oddílů SS; nakonec byl odveden do Wehrmachtu a když vystřízlivěl ze své horlivosti, bylo už pozdě: zahynul někde na ruské frontě. Jiný prastrýc se jako páv naparoval v jakési operetní uniformě okupačního úředníka; když se s námi potkal na ulici, vzájemně jsme se styděli k sobě znát. V soukromí jsme se však několikrát setkali. Byli jsme sice – otec, matka a my dva bratři – jako Češi černou skvrnou jinak okázale německého příbuzenstva, ale byli jsme přece jenom s nimi chtě nechtě spřízněni. Od nedaleké vsi, kde bydleli další strýcové a tety, nás dělila říšská hranice: měli jsme propustky, chodili jsme jim pomáhat s polními pracemi a za to jsme zase tajně přenášeli nějakou tu mouku nebo vejce domů. Křeče strachu mých rodičů, když při návratu procházeli kolem vojenských hlídek, snad nemohly být slabší, než kdyby na dně tašky místo vajec byly granáty.

Když si dnes vzpomínám, jak se má matka první dny po Osvobození bála na ulici, aby ji dav – tedy sousedé, s nimiž se přátelsky stýkala po celou válku – neinsultoval co Němku, vrací se mi stále otázka, důležitá v obměnách pro všechno, co chci tady říci. Byli jsme či

nebyli jako rodina kolaboranty německé okupace? Z jakéhokoliv běžného hlediska zajisté nikoliv: matka naopak trpěla neustálým psychickým nátlakem jistého bývalého školníka, který se stal šéfem nacistické buňky a který se ji krajními pohrůzkami snažil přimět, aby přijala zpět německou národnost (netřeba dodávat, že sám byl způli rodem Čech); otec sice docházel do svého úřednického zaměstnání v továrně, neudělal ale nikdy ani o píď víc, než nezbytně musel – jako ostatně většina národa. Neudělal ale asi taky ani o píď méně, nenapadlo ho sebemeně sabotovat, tím méně nějak aktivně přispět k odboji: jedním z jeho nutkavých strachů bylo, že by se nějaký partyzán či Žid mohl domáhat jeho pomoci: jeho slušnost a čest by mu nebyla dovolila odmítnout, ale jeho odvaha na takový úkol nestačila. Neříkám to kriticky, nebyl prostě vybaven tímto druhem statečnosti či schopnosti snášet riziko. I když mám trochu jinou povahu, než on, patrně bych se byl na jeho místě tehdy choval i cítil nějak podobně. Prokázal ostatně v řadě případů osobní statečnost jiného druhu, jak se ještě ukáže.

Co ale pokládám za důležité, je asi toto: uvnitř nejužší rodiny, ve styku s českými sousedy a samozřejmě my děti s kamarády jsme byli velmi protiněmečtí – dokonce do té míry, že jsem ve svých téměř pěti letech málem přivedl rodinu do neštěstí, když jsem z okna dělal potupné posunky na bojůvku Hitlerovy mládeže, pochodující po ulici. A přitom jsme se stýkali s prarodiči – nacisty, navštěvovali německé příbuzné, dokonce za války jednou nebo dvakrát navštívili ve Vídni tamní přízeň, v té době už také poněmčenou. Rodiče jistě uměli rozlišit nacismus a národ, ale pro mne jako dítě – s elementárním a převážně citovým chápáním - v tom byl rozpor, který bylo třeba nějak překonat. Neumím říci, jak se mi to tehdy podařilo, ale jistě to muselo mít vliv na mé pozdější postoje. Snad nejsilněji na mne zapůsobilo, když po Osvobození skoro celé příbuzenstvo – většinou laskaví a mírní lidé – s uzlíčky nejnnutnějších věcí museli do sběrných táborů a odtud kamsi do neznáma, moji prarodiče pak do vězení, odtud na nucenou práci a nakonec do jakési drůbežárny, kde v pokoře nejhorší manuální práce dožili téměř do smrti. Ano, jejich soukmenovci se dopustili často nepředstavitelných krutostí a zločinů; ty však jsem tehdy neznal, skoro o nich nevěděl. Ale prababičku, s kterou jsem uměl vyměnit sotva desítku slov, ale která pro mne mívala vždycky chutné vajíčko, si dodnes pamatuji ochromenou zoufalstvím ve špinavém baráku tábora – v době, kdy se celý ostatní svět jásavě těšil z míru. Připouštím, že tato vzpomínka později vybledla, zatlačena do pozadí úděsnými zprávami o zločinech nacismu. Ale myslím, že ty zážitky přispěly k mé tendenci chápat v různých sporech stanoviska opačných stran a podlomily mou schopnost vnímat kohokoliv jako skutečného nepřítele.

Rád bych to ještě trochu vysvětlil. Kdykoliv v pozdějším věku a dodnes byl pro mne nacismus jakýmsi zosobněním zla a to do té míry, že jsem měl dlouho krajní obtíž připustit analogii mezi ním a komunistickým, byť třeba stalinským režimem. Neuvěřitelné zločiny, kterých se nacisté dopustili především na Židech, ale i na dalších národech a vlastním obyvatelstvu, válečná katastrofa, do níž uvrhli celý svět, to a mnohé jiné bylo natolik názorně předváděno obrazem i slovem, že se muselo vrýt hluboko do vědomí každého normálního člověka. Jenomže malé dítě nechápe „ismy“, neumí rozlišit abstraktní systém, národ a jednotlivce v něm. Pro děti, které mají snad už ve své genetické výbavě klanové instinkty, existovala prostě polarita Češi – Němci, kde ti druzí byli nepřátelé; a kdesi v pozadí pak byli Američané, záhadní přátelé, byť nás málem zabili jednou z těch mnoha patrně už nesmyslně svržených bomb. Němci byli nepřátelé, hákový kříž na klopě mého děda byl tehdy pro mne symbol jakéhosi zdůrazněného němečtví. Ale ti příbuzní na venkově jaksí taky byli Němci, včetně té prababičky, která ne mne byla neúchylně hodná. A tak na jedné straně jsem po Osvobození v kině jásal, když na plátně byli názorně pobíjeni Němci, ale na druhé straně jsem litoval prababičku, když co Němka byla vyháněna ze svého domova. Byl jsem snad příliš vnímavé dítě, ale osten toho rozporu ve mně tkví kdesi hluboko a ožívuje se, kdykoliv přijde řeč na otázku sudetských Němců.

Ještě než se začnu probírat vzpomínkami na své první zapletení s komunismem, rád bych však řekl několik slov o hnutí nacismu. I když pro mne jako malé dítě ten pojem neměl obsah, musel jsem o něm později mnoho přemýšlet, abych se nějak vyrovnal s faktem, že i v mém příbuzenstvu byli lidé, kteří se s ním zapletli.

Bylo napsáno mnoho moudrých slov o frustraci německého národa z bezvýhodné hospodářské i mravní situace, o převládnutí primitivního sklonu vzít věci do svých rukou a obtíže řešit násilím; také o děsu ze svobody, nenaplněné pozitivními obsahy, a útěku do jistoty smečky, podřízené vůdci; konečně o dovedném svedení agresivních sklonů, vyvolávaných rozličnými existenciálními problémy, do řečiště nenávisti k jistým skupinám, stejně jako zneužití podvědomé viny za prvotní spáchané násilnosti kupevnění slepého fanatismu. Skutečně, v jisté fázi se zdál být zfanatizován celý národ včetně mých příbuzných do zaslepení, které si dokonce i já z útlých dětských let matně pamatuji. Myslím ale, že jsou tu ještě dva faktory, přinejmenším stejně významné, jako ty jmenované: nespokojenost s vlastní bezvýznamností a strach.

Nacionální socialismus, fašismus nebo komunismus bolševického či jiného ražení, ale také mnohá jiná, méně nápadná hnutí přinejmenším celého tohoto století spojuje společný silný spodní proud, kterým je nominálně touha po rovnosti, ve skutečnosti však především hlad naprosté většiny lidských jedinců po vysvobození z marasmu bezvýznamného životního pachtění. Ve skutečnosti se tento existenciální hlad neprojevuje jenom za dob nouze a nejisté existence, ale o tom později. Volání po rovnosti znamená velmi často ve skutečnosti touhu dát životu nějak významnější náplň. Protože je ale pro většinu lidí přinejmenším obtížné pochopit a osvojit si hodnoty, které by toho byly schopny, redukuje se skoro vždycky tato touha na společenské postavení, tedy bohatství a moc. Touha po zrovnoprávnění je tedy primárně vždy touhou dosáhnout převahy, kterou disponují ti významnější – v posledním důsledku je tedy vystřídat. Vůdce, typický pro taková hnutí, je soustředěnou projekcí takové touhy. Ale to není přece vše: na nesčetných úrovních hierarchie, již takové hnutí rychle vytvoří, jsou nesčetní menší vůdcové až po ty nejmenší, shlížející s nezměrné výše důležitosti na těch pár lidí kolem sebe, na něž mají nebo mohou dohlížet. Tohle všechno není celkem nic nového v lidské historii, jmenovaná hnutí ale alespoň nominálně každému otevřela možnost překonat svou bezvýznamnost celkem levně: stačilo obléct správný stejnokroj, naučit se pár pouček, přijmout jistý rituál chování – který však bohužel brzy vedl k nějaké spoluvině.

Druhou věcí, která mě zajímá ještě o něco víc, je strach. Hnutí začíná poměrně malou skupinou krajně agresivních lidí, kteří se dopouštějí brutálního násilí na skupině obecně nenáviděných či bezbranných – např. pro svou výlučnost či závist okolí. Násilí strhne další k napodobení. Důležitější je však reakce těch „slušných“, kteří jenom přihlížejí. Ti samozřejmě cítí jisté provinění, zároveň ale strach: záhy si totiž uvědomí, že by se terčem násilí mohli stát sami. Moderní společnost je poměrně bezbranná proti skupinám násilníků: přirozená solidarita je otupena atomizací společnosti, přirozená obranná agresivita či statečnost v zárodku potlačována systémem výchovy. Člověk, který je svědkem brutálního násilí a nepokusí se mu zabránit, je přirozeně ponížen vědomím zbabělosti a dílčí spoluviny. Snést tento pocit není snadné; jsou však mechanismy, jak se jej zbavit, a jeden z nich, bohužel poměrně úspěšný, je přidat se na stranu násilníků: jakýmsi vnitřním převratem se přesvědčit, že právo je na straně síly. Přechod na stranu násilníků ovšem vzápětí vede k činům, často drobným ale přesto popírajícím navyklou morálku, tedy k aktivní spoluvině. Strach z ní a současně přetrvávající strach z iniciátorů násilí nakonec člověka dovede k suspensi samostatného uvažování: morální cítění je nahrazeno poslušností a jakýmsi somnambulním stavem, mylně považovaným za fanatické nadšení. Vzpomínám si z dětských let na scénu mezi otcem a jeho tchánem, mým dědečkem. V Plzni už bylo slyšet dunění děl americké armády, poslední odpor německé armády byl ochromen decimujícími útoky bojových letadel. Dědeček, stále ozdobený velkým odznakem s hákovým křížem, zelený v obličejí a s bradou,

třesoucí se strachem, blekotavě opakoval fantazie o „tajné zbrani“, kterou Vůdce nasadí, až bude nejhůře. Oči mu plály téměř psychotickým vytržením, hluboko pod tím ale seděl strach. Bylo mi tehdy necelých šest let a přesto jsem to jaksi vnímal.

I.1. Škola a Pionýr

Po matce jsem myslím zdědil citovou povahu, s vášnivou touhou něčemu stranit; teprve mnohem později se projevil – téměř jako jiná osobnost, která do mne vstoupila – otcův racionalismus. V roce 1946 byl naproti našemu domu volební štáb národních socialistů. Všichni jsme jim fandili asi jako sportovnímu klubu, roznášeli jsme po domech letáky a hlavně pořád sledovali na velké tabuli nejnovější sečtené počty hlasů asi jako pořadí koňů na dostizích. Bydleli jsme ve čtvrti, obývané hlavně nižší střední vrstvou, byli tam samí úředníci, drobní živnostníci, učitelé: národní socialisté jasně vedli. Pozdě večer, když byly konečně sečteny hlasy i z dělnických předměstí, pořadí se najednou obrátilo. Vítězství komunistů bylo zničující. Dodnes jsem se nezbavil pocitu nějakého podvodu, i když připouštím omyl; a také si pamatuji natrpklý pocit fanouška, který si vsadil na slabší mužstvo. Důvod, proč jsem se o mnoho let později zapletl s komunisty, patrně nemá své počátky v tomto pocitu – časový odstup byl příliš velký. Mluvím o něm spíš, abych si připomněl, že potřeba stranit je mnoha lidem přirozeně dána. Za jiné doby a v jiném prostředí bych místo rudého šátku pionýra patrně stejně náruživě oblékal roucho ministranta, skautský klobouk nebo – nedej bůh – kožené kalhoty Hitlerovy mládeže. Já jsem se narodil do doby, kdy mne silné vlivy lákaly a tlačily do Pionýra a žádné mne od toho nezrazovaly. Jak to?

Můj otec, na něhož jinak vzpomínám s láskou a vděčností, byl člověk rozporný. V dětství zažil v ulicích Vídně pro mne nepředstavitelnou bídu, do níž ze středního stavu upadla rodina nezdárností svého živitele. Z těch dob si otec podržel na jedné straně ošklivost k tomu, co nazýval „póvlm“, na druhé straně ale živou účast a solidaritu s lidmi chudými bez vlastního přičinění. Rozhodně nebyl žádný hrdina, alespoň v dobách, kdy jsem ho znal, ale to mu nezabránilo odmítnout přihlášku do Komunistické strany v dobách, kdy to bylo riskantní: sice s naivitou sobě vlastní vyznával mnohé z toho, co komunisté obmyslně hlásali, ale jeho sebeúcta nedovolila, aby kvůli tomu přijal členství v jejich straně, docela průhledně spojené s kariérou. Díky tomu jsme po celé mé dětství třešili bídu při jeho nepatrném platě odstrčeného úředníčka, jen mírně ulehčenou jeho další výdělečnou činností: nebylo odpoledne a večera, kdy by u nás nebyli nějací žáci na hodině některého z evropských jazyků, nebo neklpal psací stroj při jednom z četných knižních překladů. Dřel a trpěl z pocitu povinnosti k rodině, ačkoliv byl docela jistě spíše hédonik s vytříbeným smyslem pro smyslové radosti života. Byl příliš inteligentní, než aby neprohlédl, k jakým koncům spěje komunistická diktatura: někde hluboko mám vzpomínku na jeho pobouření nad politickými procesy, jejichž komedii vycítil už při prvním slově zpracovaných obviněných. Přesto neřekl ani slovo, když jsem začal nosit rudý šátek na krku, za jehož cíp mě režim pomalu vtáhl do svých osidel. Proč?

Mohu se jen dohadovat z útržků vzpomínek mé matky. Podstatným faktorem byl jistě strach: v době, o níž tu hovořím, vrcholil teror padesátých let. My děti jsme si vyprávěly historky a vtipy o známých, které za jedinou anekdotu „poslali do Jáchymova“ (jako by to bylo nějaké málem rekreační středisko), dospěli – důkladně ještě vystrašení nacistickou okupací – ovšem tušili, jaké hrůzy se skrývaly za tím zdánlivě neškodným jménem. Myslím, že otec – na rozdíl od svých známých, šuškavě prorokujících, kdy už „to praskne“, tušil tuhý život nového režimu. Nechtěl mi bránit v úspěšném životě, i když sám jeho výhody odmítl. Byl v tom snad kousek pohodlí, kus velkorysosti a tolerance, jistě i stopa strachu. Miloval mě sice málem mateřsky, ale musel si všimnout prudkých rysů mé povahy a jejich nebezpečí: v jisté chvíli by mě bylo snadné nasměrovat právě opačně, k velkému nebezpečí mne i celé rodiny. Tedy jsem se stal pionýrem, zakrátko předsedou toho i onoho, býval jsem vidět na tribunách za májových pochodů, dokonce v továrnách a u vojenských útvarů, kde všude jsem důležitě vykládal, jak jsme my děti na ty otupělé lidi hrdí a jak společně budujeme mír.

Dokonce jsem díky těmto trapnostem – jako jeden z prvních civilistů – zakusil rozkoše letu v tryskovém bombardéru a uviděl díky tomu už tehdy Zemi s výše dvaceti kilometrů. To bylo málem symbolické: nebe pro mne nemělo žádnou pokličku, mohl jsem stoupat výš a výš.

Byla to jenom ctižádost, která mě tehdy hnala? Rozhodně také, stejně jako možnost: byl jsem široko daleko jediné dítě, improvizovaně hovořící spatra na jakékoliv téma, zvláště ovšem obratně permutující těch několik žádaných klíčových slov. Intelekt a jazykový talent, zděděný po otci, spojený s matčinou odvahou a ctižádostí, konaly divy. Zanedlouho mě znal málem každý v mém rodišti. Věřil jsem tomu, co jsem tehdy tak často procítěně blekotal? To je otázka, která se mi tu bude stále znovu vracet a na niž těžko budu hledat odpověď.

Co je to vlastně víra, dokonce i to tak zvané přesvědčení? Daleko častěji, než si přiznáváme, je to postoj myslí, skokově vyvolaný nějakým silným vlivem – touhou nebo sugescí či strachem. Nejasná vnitřní přání se do něho promítají a proplétají s přijatými idejemi do nepřehledné změti. Už jsem řekl, že bych v jiné době a jiném prostředí byl třeba oddaným ministrantem či skautem, kdyby mi tato zaměření poskytla podobnou možnost vášnivě oddanosti stejně jako převahy. Býval jsem chválen – bylo to snadné, školou jsem díky nadání a rodinnému zázemí procházel hladce, měl jsem celkem příjemný zevnějšek a k tomu ještě onu výmluvnost, kterou jsem uměl zakrýt případné neznalosti. Dospělé jsem udivoval duševní vyspělostí, to jest schopností kritické sebereflexe a rozvážného odstupu od situace. Byla to komedie? Jistě ne především; ale jistá dětská vychytralost či prostě touha po chvále a ocenění v tom nepochybně hrála úlohu. Trvalo mi půl života, než jsem se toho zbavil. Nehodlám se soudit právě pro toto: každé dítě je zmitáno různými protichůdnými motivy a touha zalíbit se dospělým, ovládnout je a přerůst mezi nimi není nejslabší; já měl prostě výhodu či neštěstí výrazného intelektu a jemné vnímavosti k reakcím těch druhých.

Ostatně, v čem ta víra tehdy spočívala? Že se má člověk dobře učit, nepodvádět, nestrkat hned za dveřmi školy červený šátek do kapsy, že má kolem táborových ohňů zpívat písně, kterým většinou nerozuměl, ale které údajně patřily tomu či onomu utlačovanému lidu, milovat Stalina a tím vším bojovat proti zavilým imperialistům, otylým pánům ve fraku a cylindru, posedávajícím na žocích peněz a mávajících bombou s písmenem A. Nikdy až téměř na konec vysoké školy, ode mne nebylo žádáno o mnoho víc: idoly sice měnily stupeň porostu na svých tvářích, třídní nepřátelé také měnili vizáž, ty prosté motivy oddanosti a komplementární nenávisti dostávaly poněkud spleťtější, abstraktními slovy propletenou podobu. Nicméně schéma bylo víceméně stejné. Jak jsem je mohl neprohlédnout? Odpověď může šokovat, ale je pravdivá: samozřejmě, že jsem je záhy prohlédl – ne však jako podstatu věci, spíše jako jakýsi rituální folklór pro ty prostší. Přesto však tvrdím, že jsem nebyl pokrytcem ani kariéristou, když jsem se později opakovaně zapletl s režimem.

Ale vraťme se do dětství. Strach, který kolem mne nepochybně v oněch vrcholných padesátých letech panoval, tvořil spíš nezřetelné pozadí, které si dítě skoro neuvědomovalo. Má rodina nepatřila sice k prominentům, ale nebyla ani aktivně pronásledována, stejně jako kdokoliv z našich příbuzných a známých. Otec sice prožíval horké chvíle, když ho StB začala podezřívat z jakéhosi absurdního spolčení s jistým švýcarským obchodníkem, s nímž se při své funkci úředníka obchodního ředitelství Škodovky prostě musel stýkat – ale nakonec mu jaksí dali pokoj. Povrchně známý ředitel části velkého závodu šel sice do vězení za údajnou sabotáž (vyráběl součástky pro sovětská trysková letadla, bojující v Koreji, a pro nesmyslné tempo výroby se mezi nimi vyskytly zmetky); ale do věznice chodil jenom spát, jinak dále vykonával svou funkci. Ta absurdita vyvolala spoustu anekdot – a kdo se směje, bojí se už méně. Na rozdíl od let trochu dřívějších nešlo už zjevně o život – a já jsem trochu podezřívával otce, že se bojí příliš. Až na tu zřejmou materiální nouzi se žilo normálně, tak se mi tehdy aspoň zdálo. Čas od času přicházely sice zprávy o cizích agentech, procesech se záškodníky, o hromadné deportaci inteligence do výroby. Možná mě klame paměť, ale myslím, že to pro mne bylo jen jakési vzdálené hřmění za obzorem, na něž jsem brzo zapomínal. Na rozdíl od

války, žádná bomba – ať skutečně či přeneseně – nedopadla do našeho domu, ani v okolí. A tak nic zjevně nebránilo, abych s dobrým svědomím investoval energii i city do toho, co se nazývalo „práce v Pionýru“ a co zčásti byly prostě běžné dětské aktivity, zčásti nekonečné tlachy na poradách, které mě tehdy bavily – protože jsem většinou mluvil já.

Vzpomínám si jenom na dva případy, které mnou přes svou zjevnou nicotnost podivně otřáslly a způsobily, že jsem se z oněch aktivit nakonec stáhl. První se stal někdy v sedmé nebo osmé třídě a souvisel s jednou z drobných podlostí, jimiž se režim vyznačoval možná ještě víc, než otevřeným terorem. Byly to posudky, jež pionýrský výbor měl vypracovat na své spolužáky. Cvičit se v posouzení vrstevníků by nemusela být tak špatná věc, kdyby se děla bez následků a pod vedením zkušeného dospělého. Tak to však nebylo a já tehdy, zaslepen důležitostí a antipatií, jsem napsal do posudku jednoho spolužáka, že se „práce v Pionýru“ účastní vlažně a zřejmě jenom proto, aby se dostal na střední školu. Byla to zřejmě pravda, ale nebezpečnější, než jsem si tehdy uměl představit. Shodou okolností byl ten nenápadný, potměšilý chlapec synem jednoho z učitelů, ruského emigranta trochu podivného charakteru se sklony k učitelskému sadismu, který byl nicméně kupodivu oblíben. Ten, zřejmě upozorněn na můj posudek, si mě vzal stranou a vynadal mi se zuřivostí, tlumenou potlačovaným strachem. Uvědomuji si vůbec, co bych mohl způsobit? Nevím snad, že takový hloupý posudek může člověku zničit život? Ne, to jsem si neuvědomil a nevěděl. S hanbou jsem šel k ředitelce školy a požádal ji, aby mi dovolila těch pár vět přepsat. Ačkoliv byla sama funkcionářkou všemožných výborů a strmě stoupala po školském žebříčku, bez hnutí brvou souhlasila: ani ona si nepřála nepříjemnost, zvláště ne s jedním ze svých kolegů. Věc mohla mít zcela jiné pokračování, být na jejím místě fanatička a ne pragmatická kariéristka – a já mohl mít z dětství skvrnu viny. Takto zbyl jen pocit trapnosti. V prostředí, v němž jsem vyrostl, však trapnost byla něčím krajně obávaným.

Jiný případ má docela jinou příchuť, v jistém smyslu pikantní, i když je vyústění podobné. Byl jsem v té době předsedou (kolikrát ve svém životě) jakési pionýrské rady města a jako každý člověk, vystrčený někam do popředí, jsem vzbuzoval nejrůznější city od oddanosti až po nenávisť. Jeden z těch oddaných mi donesl zvěst o tom, že skupina starších spolužáků chytla v parku dívku nevalné pověsti a přes její – patrně trochu předstíraný – odpor ji svlékli donaha a různě osahávali. K ničemu většímu snad nedošlo, ale v té době bylo už i toto hrubým porušením tabu; mne na tom navíc pobouřila představa toho skupinového násilí. Prohlásil jsem tedy, že si to hoši „odnesou“. Zvěst ovšem bleskově doletěla k provinilcům a hned den na to jsem měl doma jejich delegaci, která mě přišla prosit o rozum a shovívavost: bylo jen pár dnů před přijímáním na střední školu. Pamatuji si na dva pocity: nejprve slastného zákmitu vlastní důležitosti, vzápětí ale trapnosti: proč vlastně já mám být jejich soudcem, proč ohrožovat dráhu jejich života? Může se to zdát svatouškovské, ale já jsem vlastně od dětství chtěl především být dobrý a laskavý, ne obávaný. Řekl jsem tehdy bez okolků k úlevě prosebníků, že jsem svůj výrok tak nemyslel a že jim žádné komplikace dělat nebudu. Později jsem se dozvěděl, že ta parta chlapců z dobrých rodin promýšlela plán, jak mi vážně fyzicky ublížit. Snad na to potom zapomněli, nebo nenašli odvahu.

Oba ty nicotné příběhy v mé mysli dlouho žily, se vzrůstajícím pocitem trapnosti. Nakonec to vedlo k tomu, že na střední škole – ačkoliv svazákem jsem jaksi automaticky byl – jsem se vyvlekl ze všech funkcí a rychle na politiku zanevřel. Byl jsem jistě mnohými podezříván, že mé nedávné pionýrské běsnění bylo také jen pojistkou pro vstup na střední školu, ale tak to jistě nebylo: při svém tak neúchylně výtečném prospěchu bych musel být snad synem odsouzence nebo alespoň nějakého továrníka, abych se na tu školu nedostal. Příčinou bylo stoupající znechucení onou rolí, v níž jsem snad začal vycíťovat jak zneužití ze strany režimu, tak jistou jemnou nemorálnost ze své strany. Vlastně jen v těchto případech jsem se setkal s možností, že by mé – zjevně nezištné – aktivity mohly být někým odsuzovány. Jak řečeno, otec se zdržel komentářů, matka tak nejspíš byla na mne naivně hrdá.

Řada lidí okolo, kterým můj rudý šátek jistě nevoněl, si nedovolila jedinou poznámku. Bylo to přece jenom stále období strachu.

To znechucení mohlo být začátkem poněkud normálnějšího života, nebýt některých okolností, které se dále ukáží. Myslím si ale, že z těchto dvou příkladů (bylo jich možná víc, paměť mi je ale nevydává) se vynořila jedna nebezpečná možnost, která po řadě let tak silně ovlivnila můj život: totiž být „slušným reprezentantem režimu“, člověkem tak říkajíc požívajícím výhod obou stran. Vráťím se k tomu později.

1.2. Vysoká škola: vstup do Strany

Proč jsem se já – syn přesvědčeného civilisty, sám člověk vysloveně nevojenský – přihlásil právě na Vojenskou technickou akademii? Se svým naprosto jednoznačným prospěchem (neměl jsem nikdy jinou známku, než jedničku) bych si byl mohl patrně zvolit kteroukoliv vysokou školu, kromě snad Fakulty tělovýchovy nebo konzervatoře. Se svými literárními a hloubavými sklony bych byl měl směřovat na Filosofickou fakultu nebo kamsi tímto směrem. Důvod mé podivné volby byl čistě praktický: na VTA bylo vše zdarma, navíc člověk pobíral jakýsi malý plat. Byl jsem sice odjakživa člověk spíše nepraktický, s odtažitým vztahem k penězům, ale nouze tolika let, s níž můj stárnoucí otec svým malým úřednickým platem a stejně zoufalými honoráři za jazykové lekce a překlady jen velmi neúčinně bojoval, nesla své ovoce: pro VTA se z praktických důvodů rozhodl můj bratr a já ho po roce napodobil. Z oborů, které tam byly k dispozici, jsem si zvolil ten zjevně nejméně vojenský – chemii. Tím jsem téměř náhodně předznačil svou životní dráhu.

VTA byla jakýmsi křížencem normální technické vysoké školy a vysokého vojenského učiliště. Nominálně jsme měli stihnout obojí, z mnoha důvodů trpěly oba zamýšlené směry. Pokud v odborných předmětech měla VTA poměrně málo skutečně dobrých pedagogů, v jednom si dala záležet: marxistickou filosofii tam přednášeli lidé erudovaní, dokonce často poněkud neortodoxní, o to však nebezpečnější pro mladou duši. Řada z nich později přes výhybku reformního komunismu přešla do tábora zcela opačného, někteří dodnes pěstují svůj disidentský obraz a přednášejí na filosofických fakultách. Netřeba je jmenovat, oni jistě také sami někde v soukromí účtují se svým životem. Podstatné v mém příběhu bylo, že mě jejich promluvy často zajímaly víc, než celá chemie. Byl to vlastně marxismus, co nám vykládali? Upřímně řečeno, nevím – jednak si nepamatuji, jednak jsem vlastně nikdy nepochopil dogmatiku toho učení: měnila se, různě zakulacovala a zase vyostřovala příliš často. Podstatné bylo, že mi imponovali jednak zdánlivou hloubkou kladených otázek, jednak onou arogancí – vyznačovali se jí nejen klasici marxismu, ale také třeba J.P.Sartre nebo i Wittgenstein – s níž z několika premis přímočaře, zkratkovým obratem *a tedy* vyvozovali závěr, který se jim hodil. Kdybych v nějakém jiném životě byl přijal všechna ta rizika, spojená se studiem filosofie v těch letech, kdybych byl místo těchto obratných kazatelů slyšel přednášky takového Patočky, patrně by byl můj život v mnohém jiný. V mém skutečném životě se to však nestalo. Místo toho jsem byl nakažen čímsi, co tito hbití hoši v soukromí třeba považovali za odvážnou úchylku, co nicméně bylo právě esencí režimu, v speciální úpravě pro inteligenci: oním hybridem myšlení zdánlivě odvážně upřímného a závazných pouček, k nimž se člověk dostával výmykem na hrazdě dialektiky. Starší člověk, jako můj otec, slyšel hlavně ty poučky a viděl jejich důsledky, tedy té myšlenkové gymnastice tiše nedůvěřoval; mladík, jako já, vnímal hlavně tu svůdnou svobodu usuzování a poučky buď nevnímal, nebo je odřikával s tichým vnitřním smíchem. Mnohému to bude patrně bude znít fantasticky, ale pro mne po těch dvou letech na VTA byl marxismus jakousi dílnou tvůrčího myšlení, laboratoří, která má jenom zatím na dveřích nevhodné nápisy. S tím jsem přišel po dvou letech na civilní vysokou školu do Prahy – jakási krize po svržení ministra obrany dala tu možnost a já se jí vděčně chopil. Jak já, tak armáda jsme pochopili, že si zřejmě nejsme souzeni. Raději jsem pak po nedělích vykládal na nádraží vagóny, než byl závislý na žoldu.

V Praze to bylo jiné. Učitelé marxismu, nedávno prosetí tvrdými prověrkami, bázlivě odříkávali jakýsi marxistický katechismus a ještě bázlivěji naslouchali mým odvážným vývodům na seminářích. Kdybych byl tehdy narazil na odpor, mohlo být také všechno jiné – jenomže až po jistou mez o mnoho let později jsem nikdy žádný vážný odpor nepocítil. Režim, založený původně nejen na temných silách nenávisti a závisti, ale i na prosté potřebě sounáležitosti, sociální i existenciální jistoty a utopické touze po spravedlivém společenském řádu, už v té době byl, jak jsem tehdy bohužel ještě nechápal, postaven daleko víc na zbabělosti, mnohostranné zlišnosti a podlosti, než na nějakém fanatismu nebo naivitě. Strana, která si o sobě vyprávěla báchorky o křemenné tvrdosti, byla daleko spíš jakousi tvarohovitou masou, schopnou vstřebat téměř cokoliv cizorodého a postupně to udusit. Odvážná řeč, nepříjemně zavánějící pravdou, mohla být rafinovanou provokací StB, ale i signálem nějakého nového kurzu stranického vedení. O tom, kdo si ji dovolil, se předpokládalo, že patrně sleduje nějaké jiné cíle a určitě má někoho mocného za sebou. Diskuse s ním mohla být osudnou pastí; nejrozumnější tedy bylo se jí vyhnout. Nikdo mě tedy za mé – jistě úchylné – výstupy nesetřel, jistě jsem ale vzbudil pozornost.

Tady se musím zastavit. Právě jsem se přistihl při jakési apologetice: vlastně jsem za nic nemohl, to prostředí, které nekladlo odpor, mě vlastně vlákalo do zapletení s režimem. To jistě není celá pravda. Poměry jsou vždy nějaké a nikdy ideální pro formování charakteru. Daný společenský systém nabízí mladému člověku cosi jako hřiště, na němž platí specifická pravidla. Ta skoro nikdo nedodrží úplně důsledně, někteří je chytře využívají, jiní je neméně chytře obcházejí, jedni se dopouštějí větších nebo menších faulů, jiní naopak jsou jejich oběťmi. Tvrdit, že bych za jiných okolností byl úplně ryzí, by bylo pošetilé. Často jsem trochu záviděl lidem, schopným tvrdě stát za nějakou představou a obětovat pro ni třeba všechno. Musím připustit, že nejsem přesně tento typ, i když se to možná v pozdějších letech mohlo zdát. Kdybych jím byl, nebyla by Strana o mě projevila zájem. Ano, říkal jsem už tenkrát věci, které narušovaly marxistická dogmata, ale určité hranice jsem jistě nepřestoupil – to bych byl ani nebyl dostudoval. Věřil jsem tomu, co jsem říkal? Myslím, že jsem tak trochu experimentoval s možnými názory, jak to člověk v tom věku často dělá, trochu jsem se předváděl a opájel vlastní výmluvností. Ostatně moc si na to nepamatuji, byla to doba všelijakých zmatků v mých citech i v myšlení. Nejspíš to taky přeceňuji, všemocná Strana přece běžně pečovala o doplnění svého stavu dorostem – a tím, že členství většinou bylo nabídnuto jen těm vybraným, si dodávala důležitost. Proč si v širším okolí mých spolužáků vybrali právě mne, to vlastně nevím. Nějaký jemný důvod pro to musel být a studijní výsledky to nebyly: byl jsem v té době se svým oborem ve stavu jakéhosi vzájemného odcizení, na přednášky jsem nechodil a zkoušky skládal s minimálním úsilím. Ať tomu bylo jakkoliv, jednoho dne mě zastavil mladý asistent a sdělil mi, že bylo rozhodnuto nabídnout mi členství. Charakteristické bylo, že mi v téže větě oznámil datum schůze výboru, na niž jsem se měl dostavit – o tom, že bych mohl odmítnout, zřejmě nikdo ani chvíli neuvažoval.

Pocity, které ve mně toto oznámení vyvolalo, lze těžko popsat. Docela jistě nebyly příjemné, i když slabý závan polichocení jsem zaznamenal. Ale nutně jsem si vzpomenu na otce – před několika měsíci mi umřel – který toto členství kdysi hrdě odmítnul a mírně za to strádal do konce života. Strana kromě toho pro mne měla jakousi odiosní příchut', v podstatě jsem jí jako celkem spíše opovrhoval a jistě se jí, jako většina, i trochu bál. Neuvědomoval jsem si téměř její minulé i přítomné zločiny; spíše to pro mne byla horda jakýchsi primitivních, popudlivých strejců, která má jakýmsi nedorozuměním moc. Má koketérie s marxismem se týkala *mladého Marxe*, to byla tehdy velká móda, a lidí jako Sartre, jehož hlučné námluvy s marxismem tehdy měly velký ohlas. Strana, to bylo něco jiného: to bylo, upřímně řečeno, spíš cosi trapného, co člověk snášel jako nepříjemnou danost. Bylo to ale také jakési tajemné bratrstvo, kde se údajně vytvářela všechna důležitá rozhodnutí – tak se to alespoň předpokládalo. Být členem Strany znamenalo být *u toho*, znamenalo věci ovlivňovat.

Tehdy jsem se bohužel mýlil i v tom: jak jsem brzy zjistil, všechna důležitá rozhodnutí se děla po linii státní správy, dokonce okresní výbory měly jen nepatrnou *pozitivní* moc: schvalovaly příslušné státní úředníky v rámci své kádrové kompetence a jenom tudy měly možnost věci ovlivňovat. V *negativním* smyslu byla ovšem jejich moc veliká: bylo snadné způsobit nepříjemnosti, ba zničit někomu život už z pozice domovní důvěrnice, natož pak stranické buňky. To všechno jsem nevěděl. Po této *negativní* moci jsem jistě netoužil: nikdy v životě jsem nikomu vědomě neublížil, tím jsem si jist i po úporném sebezpytování. Snad mě poněkud vzrušila možnost být *u toho*, ovlivňovat chod věcí kolem sebe v *pozitivním* smyslu. Nicméně jsem měl vážné pochyby, ale v mé blízkosti nebyl nikdo, s kým bych se mohl a chtěl poradit.

Pracoval jsem v té době na diplomové práci pod vedením sympatického asistenta, který si mě snadno získal kamarádkým chováním. Fakt, že přes všeobecně známou odbornou zdatnost byl stále ještě asistentem, jaksi automaticky vylučoval jeho členství ve straně. Svěřil jsem se mu tedy se svými pochybami. K mému překvapení je ale několika větami smetl se stolu: jak můžeme očekávat nějaké zlepšení v této zemi, když slušní lidé nebudou ve straně? Kde tedy chci prosazovat nápravu, když ne právě tam? Ano, Strana není ideální, dopustila se přehmatů, jsou v ní kariéristé a hlupáci, ale právě ty je třeba převážit vlivem těch rozumných a slušných. Taky Sartre přišel na pořad, jeho pověstná hra o špinavých rukou: když chce mít člověk dokonale čisté ruce, může se jimi tak nanejvýš modlit; trocha špíny na nich vždycky ulpí, když chce člověk něco udělat. To mě téměř přesvědčilo. Pochyby ale zůstaly a postoj, který jsem nakonec zaujal, mi připadá dost charakteristický pro onu životní fázi: řekl jsem si, že tedy tam na ten výbor půjdu, ale řeknu jim tam od plic, co všechno se mi na Straně nelíbí. Nejspíš mě nepřijmou – a pokud přece, bude to dobré znamení.

Velkým překvapením bylo, že jedním z těch čtyř či pěti lidí, kteří mě tehdy přijímali, byl právě můj sympatický asistent. Mluvil jsem tak, jak jsem si předsevzal: na onu dobu to bylo krajně odvážné, i když ze zpětného pohledu vlastně směšné: nemluvil jsem o zločinech, o kterých jsem zřejmě skutečně nevěděl (kromě snad oněch pověstných procesů, které však byly dávno v minulosti), ale o chybách kulturní politiky, nevhodném postoji k inteligenci, nesmyslném uzavírání se světu. Byly to vlastně maličkosti, přesto tváře přítomných se po několika větách zachmuřily. Nevím, jak bych býval dopadl, ale onen asistent (který to později dotáhl až na prorektora) mě rychle přerušil a ujistil své soudruhy, že o tom všem jsme mluvili už v laboratoři, že moje názory jsou v podstatě kladné, jenom trochu mladicky nerozvážené. Jistě v nich ale rychle dozrají. Ostatní příkývli, doporučili studium klasiků a propustili mě. Tak jsem se stal – jak se tehdy říkalo – kandidátem Strany, s perspektivou téměř automatického členství za další rok.

II. První dospělost: mezi vlky

Dal jsem se tedy vtáhnout do Strany s myšlenkou posílit tam řady slušných lidí. Musím hned říci, že – na rozdíl od dnes tolik šířeného tvrzení – jsem se tam s nimi skutečně setkal, přinejmenším mezi řadovými členy. Nebylo jich tak málo, to se dá koneckonců odvodit z počtu, který v „normalizačních“ čistkách musela tato pozoruhodná organizace vyházet ze svých řad. A zejména nečlenství ve Straně nebylo žádnou zárukou morálky či charakteru: potkal jsem za tu dobu stranického výsluní, stejně jako následujícího zavržení, docela slušný počet nebezpečně podlých lidí, nejrůznějším způsobem podlézajících a sloužících režimu, aniž by se vyznačovali onou pověstnou „rudou knížkou“. To všechno bylo ale ještě přede mnou. V době, na niž teď vzpomínám, jsem myšlenku o „slušných lidech“ bral s tak naivní samozřejmostí, že jsem o ní docela otevřeně mluvil. A dostalo se mi hned vzápětí nato docela zřetelného morálního políčku.

Měl jsem strýce, oblíbeného pro jeho humor a ironicky uvolněný postoj k životu, který se ke stáru znovu oženil, tentokrát z lásky, se svou kolegyní. Tato paní, kterou budu nazývat svou tetou, byla neuvěřitelně špatná kuchařka a hospodyně, zato ale živá společnice, s kterou se dalo skoro o všem hovořit. Bydleli v Praze a já k nim často chodil v neděli na oběd, rozhodně ne kvůli soumrákným gastronomickým kreacím své tety, ale právě pro ten klidný, přátelský pohovor. Oba – strýc i jeho žena – pracovali ve výsadní společnosti zahraničního obchodu, on dokonce v dosti vysokém postavení. Mělo se tedy u nás doma samozřejmě zato, že jsou oba ve Straně. Tedy jsem docela bez velkých ceremonií při příští návštěvě oběma řekl, že jsem také vstoupil do Strany. K mému úžasu se teta zcela necharakteristicky rozčílila, vynadala mi a uzavřela, že ve Straně žádný slušný člověk není. Pokusil jsem se jí slabě odporovat, že při tom milionu členů snad alespoň pár těch slušných musí být – a ona s tvrdostí a hlasem, přeskakujícím rozčilením, opakovala, že ani jeden: je to jenom banda kariéristů, udavačů a jiných výlupků spodiny, ani jeden slušný mezi nimi není. Odešel jsem tehdy odtud jako zpráskaný pes a myslím, že tím mé návštěvy víceméně přestaly. Dodnes nevím a nehodlám pátrat, zda oba skutečně ve Straně nebyli či jak si jinak uhájili svá postavení (byli to lidé schopní, vzdělaní, ale všeobecně se předpokládaly jisté podmínky práce na takovém místě). Podstatné tehdy pro mne bylo, že jsem byl někým, koho jsem si docela vážil, automaticky zařazen mezi chamrad' jenom pro stranickou příslušnost. Docela mě to vyděsilo: jsem snad také jenom kariérista, k tomu navíc i pokrytec, který si svůj morální defekt nedovede přiznat? Myslím, že tyto chvíle sebezpytování a bezmocného vzteku nad tou urážkou dost určily některé z mých dalších kroků.

První z nich byl, že jsem se vzdal několika výhodných nabídek pražského zaměstnání včetně vědecké aspirantury a přijal zaměstnání na nejméně atraktivním místě, v Ústí nad Labem. Motiv byl ovšem také praktický, byť příznačně také naivní: vzali jsme se tehdy s mou spolužačkou, absolventkou téže školy; náš společný majetek se vešel do dvou odřených kufrů, neměli jsme skoro co na sebe, natož pak byt – a ten jsme doufali získat, podle náborových slibů tamní chemické továrny, právě v Ústí. Nic ze slibů se ovšem nesplnilo, prožili jsme tam tři roky na ubytovně, s platem, který stačil sotva na jídlo. Ti, kdo mě podezřívali z temných úmyslů, jistě mi připsali na vrub i to, že jsem se oženil se sovětskou studentkou. Ve skutečnosti moje žena v oné zemi sice nedobrovolně vyrostla, ne však v prostředí stranické honorace, jako její kolegové, ale v bídě dětského domova. Do Československa se dostala soukromě a vystudovala na stálém pokraji smrti hladem, bez jakéhokoliv stipendia. Svazek s ní mi nepřinesl sebemenší společenské výhody, spíš mnohé komplikace – ale to je jiná historie, která do tohoto rámce nepatří. Jen abych nevzbudil nějaký mylný dojem, ještě poznamenám, že jsme spolu prožili téměř čtyřicet let a náš vztah je po té době silnější, než kdykoliv v minulosti.

Přesto bych se tu rád trochu zastavil. Mnozí publicisté a politici devadesátých let – ať už z naivity nebo obmyslně – vystupovali tak, jako by uvěřili pravosti řady ideologických floskulí minulého režimu, ať se to týkalo „vědeckého světového názoru“ nebo právě „internacionalismu“ a „lásky k Sovětskému svazu“. Ve skutečnosti se typičtí komunističtí funkcionáři, které jsem během několika let blíže poznal, chovali přesně tak, jako by chtěli ilustrovat Marxovu hesi o ideologii jako falešném vědomí: jedno povinně a neúchylně hlásali na schůzích, podle jiného se prakticky chovali. Ve skutečnosti naprostá většina z nich neměla Rusy ráda. Rusem byl pro ně každý, přicházející ze Sovětského svazu, tedy i má žena, pocházející z Litvy a běloruské národnosti. Má žena měla pro svůj odlišný původ časté, dosti nejasné potíže, ani já – jakožto její manžel – jsem mezi mnoha vyššími straníky nevzbuzoval sympatie. Doklady pro to tady snášet nebudu, jsem si však jist, že tomu tak bylo. Často jsem o tomto rozporu přemýšlel. Napadalo mě, zda k „Rusům“ nemají nedůvěru jako k potenciálně nebezpečným agentům KGB, později zase, zda to není onen skrytý vzdor sloužících k národu svých pánů. Jedno i druhé mohlo být, přesto si ale myslím, že zcela hlavní důvod byl jiný.

Národ – zejména lidové vrstvy – neměl Rusy, které kdysi vítal jako osvoboditele, už dávno rád, částečně proto, že cítil politický útlak a skryté vykořisťování z jejich strany, především ale proto, že se mu láska horem dolem neustále vnucovala. Typický komunista – míním tím hlavně funkcionáře – měl ve skrytu duše mentalitu české domovnice: neměl rád Rusy, s nimiž se na veřejnosti okázale objímal a líbal, nedůvěřoval vůbec cizím národům, počítaje v to „bratry“ Slováky, skrytě obdivoval bohaté kapitalisty a dokonce i šlechtu. To všechno se konečně v různých obměnách projevilo i na státní úrovni. Rusové – nebo častěji Rusky a jiné ženy ze Sovětského svazu – se tím dostávaly do zvláštní paradoxní situace. Jejich vlastní stát na ně totiž také, v pravé stalinské tradici, až na výjimky pohlížel s nedůvěrou, tak trochu jako na zrádce: žili si – z hlediska poměrů doma – vlastně na Západě, byť se socialistickým nátěrem. Ruská komunita zde na tu dvojí nedůvěru reagovala lehce paranoidně a uzavírala se do izolace. Měli své časté večírky, schůze, nejrůznější akce. V dobré vůli vůči své ženě jsem se několika z nich zúčastnil, ale brzy jsme toho oba zanechali. Proti mně svědčilo všechno: nestudoval jsem v Rusku a přitom mluvil lepší ruštinou, než většina přítomných Rusek, nebyl jsem ředitelem ničeho a ani jsem se k tomu nechystal. S úžasem jsem pozoroval neuvěřitelný snobismus těch žen, které vesměs pocházely z „lepších“ rodin stranické byrokracie nebo důstojnického sboru (nikomu jinému by tehdy nebylo dovoleno „ulovit si Čecha“ a odjet s ním za hranice). Má žena, která nebyla dcerou nějakého tajemníka nebo generála, ale dokonce vyrostla v dětském domově, jim většinou nestála ani za pohled. A já, obyčejný inženýr chemie, který se neznal s žádným naším tajemníkem, ředitelem, nikým? Vlastně nás vypudili, aniž řekli jediné slovo. To tedy byla první lekce z reálného socialismu, který si tak tehdy ještě neříkal. Ale vraťme se k mé kariéře.

Ústecká chemička té doby byla jakousi esencí socialistického režimu: příšerně zanedbaná, neustále na pokraji tragických havárií nebo v nich (zažil jsem tam nejstrašnější požár svého života, zaviněný prostou nedbalostí) a současně i v rozmachu docela nových, moderních provozů. Páralovy kýče ji docela jistě nevystihly, ani se o to nesnažily. Snad se tam také souložilo na haldách síry, především tam ale lidé předčasně stárli v podmínkách chronické otravy. V době, kdy u nás narkomanie byla skoro neznámým pojmem, jsem tam poznal lidi, kteří už nedovedli žít bez toluenu, v jehož parách se den co den potáceli ve stavu opilosti. Znal jsem tam lidi žluté, červené, zelené a modré, kterým se vyráběný barevný pigment neodstranitelně zažral pod kůži. Stačí snad uzavřít, že jednoho mlhavého rána, když jsem prošel továrnou ke svému pracovišti, byl můj nový silonový plášť na ramenou plný dírek, jako starý svetr od molů: prožrala jej kyselina, visící v husté mlze nad celou továrnou.

Vybral jsem si práci ve výzkumu, ale projevil jsem přání napřed poznat provoz – a to zdola, od dělnické profese. Naivita nebo vypočítavost? Gesto bylo jistě dobře přijato, ale nebylo to jedno ani druhé: byla to role. Stalo se se mnou – když o tom dnes přemýšlím – něco neuvěřitelného: ačkoliv jsem předtím nejméně vážně bral právě onu část komunistické ideologie, prisuzující nějakou zvláštní dějinnou úlohu právě „proletyátru“, jak to slovo s oblibou komolil můj otec, náhle jako komunista jsem se cítil povinen se dělníkům přiblížit. V určitém smyslu to byla jedna z nejcennějších zkušeností mého života, i když trvala jen tři měsíce. Ústí bylo v té době pořád ještě pohraničí, kam přišly nejrůznější typy lidí různě vykořeněných. Téměř nikdo z dělníků nemluvil běžnou češtinou, téměř nikdo se také ani neblížil oné představě prostého, leč poctivého a vzdělaného českého dělníka, kterou jsem pochytil snad ve škole, snad z četby. Netvrdím, že to byl reprezentativní vzorek české dělnické třídy, nicméně dělníci to byli a musím říci, že po třech měsících jsem byl z možných iluzí o nich důkladně vyléčen. Byli to lidé, schopní chválit Hitlera pro přídavky, které brali za jeho vlády, nebo fyzicky ublížit kolegovi pro sto korun, které si vydělal navíc těžkou dřinou. Po třech měsících, za něž jsem byl dvakrát v akutním nebezpečí života, jsem s ulehčením přešel do výzkumu.

Tam jsem vzápětí dostal další školu socialismu. Výzkumnou jednotku, kam jsem nastoupil, řídil nestraník, který byl poměrně nedávno vypuzen z rezortního výzkumného ústavu při pověstných prověrkách. Byl to člověk povrchně energický, ale slabý a vláčený podivnými cestami jediným přítomným komunistou, omezeným a přitom neuvěřitelně vychytralým člověkem pochybného charakteru, kterého všichni nenáviděli. Tento muž, šířící stále ctižádost i prostou hamižnost, nenašel nikdy dost energie, aby si dokončil alespoň střední vzdělání. V té době tedy už nemohl být vedoucím, ale měl přinejmenším zdánlivou moc zničit nějakou intrikou kohokoliv nad sebou. Nebylo tedy divu, že mě vedoucí vlastně uvítal, ačkoliv ve mně musel vidět nebezpečného konkurenta: zatím jsem, jak odhadl, mohl posloužit jako štít proti té kreatuře. Lichotky, jimiž mě hned zahrnul, musely jistě lahodit mým mladým uším, ale zaskřípaly na tom běsu, který ve mně roznítil ten urážlivý výrok tety: ne, já si nepřišel pro žádné výhody, já přece nebyl z těch, kdo chtěli pomoci „rudé knížky“ dělat kariéru. Myslím, že jsem svou zdrženlivostí vedoucímu připravil mnohou bezesnou noc; nakonec pochopil, že na něj prozatím nehodlám zaútočit, a začal mě zasvěcovat do skutečného stavu věcí. Co jsem se dozvídal, mnou otřásl: výzkum měl zoufalý nedostatek kvalifikovaných pracovníků, přitom v provozu na směny v těch nejhorších dělnických profesích pracovalo několik schopných inženýrů – z trestu za drobné nebo zcela vymyšlené chyby, ve skutečnosti buď za svůj původ (syn továrníka) nebo za přílišnou upřímnost při kritice pořádků v továrně. Připadalo mi přirozené, jít se o tom přesvědčit. Nebylo snadné, překonat nedůvěru těch zoufalých lidí, ale nakonec jsem se dozvěděl všechna fakta. Mé nové styky ovšem neušly pozornosti některých lidí, byl jsem varován, abych se nemíchal do nebezpečných věcí. Pochopil jsem, že potřebuji sílu, tedy jsem začal trochu víc „stranicky pracovat“ a zanedlouho jsem byl nejen přijat za řádného člena Strany, ale i zvolen do jakési funkce. Dalo mi trochu práce, překonat strach většiny soudruhů v dílenském výboru, ale pak to šlo snadno: dva z oněch lidí, sužovaných perzekucí, se vrátili do výzkumu (převzal jsem za ně osobní odpovědnost), třetímu bylo dovoleno odejít z továrny na jiné místo. Psal se rok 1962, dnes asi bude věřit málokdo, že ještě panovaly takové poměry.

Pomohl jsem takto několika lidem a měl z toho přirozeně dobrý pocit. Mám ale dojem, že už tehdy se do toho kladného, trochu sebeobdivného pocitu začala mísit nepříjemná pochybnost. Nejsm si jist, zda do té doby nepromítám mnohem pozdější postoje (paměť je zrádná, zastihnout se ve své originální minulé podobě je téměř nemožné), ale myšlenka je zhruba tato: jaké právo mám sám sobě poklepávat na rameno za to, že jsem napravil malou částku zla, které je evidentně dílem režimu, k jehož reprezentantům patřím? Není to příklad mnohem jemnějších druhů korupce, než různé materiální výhody či větší důležitost, případně moc rozhodovat? Poskytovat člověku příležitost a moc k činům, za něž si může udělovat vysvědčení ušlechtilosti, kterých by však za normálních okolností nebylo vůbec zapotřebí – i na to musí člověk pohlížet s nedůvěrou. Ve srovnání se zločiny, jichž se režim dopustil, může tato úvaha připadat přepjatá. Nicméně není od věci, zamýšlet se i takto. Užil jsem si za těch několik následujících let vícekrát oné výsady být populární jako „komunista, ale slušný člověk“ a později jsem si neméně užil jejího rubu, kdy zas jiní „slušní komunisté“ blahovolně trousili drobty přízně pod stůl, kam mne předtím vykopli. V době, o níž hovořím nyní, se mnou tu výsadu sdílela řada tzv. reformních komunistů – a jakých dimenzí mohla dosáhnout, lze vidět z téměř zbožňující obliby takového Dubčeka. K tomu však později.

Tím, co jsem právě napsal, nechci vůbec tvrdit, že by má teta měla pravdu a že bych byl ve Straně nenašel jediného slušného člověka. Řekl bych dokonce, že zhruba polovina lidí, které jsem znal na úrovni řadových členů, byli lidé zcela normální, nikterak hrabiví či nadprůměrně ctižadostiví. Řada z nich byli dokonce lidé vysoce charakterní – a jak jsem poznal později, měli se svým členstvím podobné problémy jako já. Proč do Strany vstoupili, to většinou nevím: jakýsi stud mi bránil s nimi o tom mluvit.

Mé „spasitelské“ aktivity neušly pozornosti vyšších stranických orgánů. Doneslo se mi, že se o mne dokonce zajímá StB. To se ostatně dalo předvídat, jelikož dva z těch lidí, jimž jsem pomohl, při nejbližší příležitosti emigrovali. Cítil jsem nebezpečí, ale reagoval na ně úměrně svému věku – tedy útokem. Na závodní stranické konferenci jsem z tribuny ostře kritizoval kádrovou práci vůči inteligenci, v Domě kultury, který jsem dostal „ideologicky“ na starost, jsem prosadil večer předčítání Solženicynova Ivana Děnisoviče. Tyto činy mohou dneska připadat krotké – ostatně na tu četbu přišlo asi dvacet lidí a většina z nich v hledišti usnula – ale tehdy z nich mnohým vstávaly vlasy na hlavě. Začaly se nade mnou stahovat temné mraky. Za to, že jsem už tehdy nedopadl špatně, patrně vděčím dvěma okolnostem: jednak se právě v té době v stranických špičkách kraje rozpoutal lýtý mocenský boj, v němž napřed prohrál, ale pak se zas důkladně pomstil generální ředitel podniku (můj pozdější dobrodinec) a v němž i tajná bezpečnost měla co dělat na jedné i druhé (nebo třetí, čtvrté) straně; jednak jsem odešel do Prahy. Než osvětlím příznačné souvislosti oné druhé okolnosti, musím se ještě zamyslet nad mírou výhod (kromě té subtilní, o níž jsem mluvil), které mi za tři roky v Ústí přineslo členství ve Straně.

Nezískal jsem byt, ba ani jeho příslib; nestal jsem se vedoucím jakékoliv jednotky; neměl jsem ani o korunu vyšší plat, než kdokoliv z mých stejně kvalifikovaných vrstevníků. Bylo by to jiné, kdybych byl o cokoliv z toho usiloval? Nevím, nezkoušel jsem to. Pravda, byl jsem dvakrát vyslán do tehdejší NDR, v obou případech však nebyl k dispozici nikdo jiný, kdo by odborně a jazykově mohl jet místo mne. V zásadě bych tedy řekl (a to je i moje pozdější zkušenost), že přímé materiální a podobné výhody v té době z členství ve Straně neplynuly nějak automaticky – to je mýtus, rozšířený mezi tehdejšími nestraníky. Nevylučuji ovšem, že stranické organizace mohly představovat vzájemně se podporující mocenské mafie, pomocí nichž se jejich členové domáhali různých cílů. Z pozorování však vím, že to zdaleka nebyla jediná možnost. Byly tu Odbory, pomocí nichž někteří nestraníci docilovali nespravedlivých výhod, byly tu ale ještě jiné zájmové aliance bez jakékoliv hlavičky, o nichž se vědělo, ale nikdo je nedokázal zneškodnit. Podnik představoval jakousi džungli, z které někteří lidé bezostyšně kořistili, jiní byli naprosto bezohledně vykořisťováni. Kdyby byl Karel Marx viděl některé provozy a lidi, kteří v nich za směšný plat denně ničili své zdraví, jistě by napsal nějaké další dílo, odsuzující tento státní kapitalismus.

V podniku jsem se seznámil se zajímavým výzkumníkem, který byl po krátkou dobu šéfem mé ženy. Také jedna oběť prověrek, pocházející z téhož výzkumného ústavu, jako můj nadřízený. Protože žil v Ústí sám, zvykl si nás občas navštěvovat v naší komůrce na ubytovně. Jednoho dne nám oznámil, že odchází do Prahy na jeden z ústavů Akademie věd, a nabídl mi, abych ho tam následoval. Lichotil jsem si, že tu nabídku vyvolaly mé odborné schopnosti; mnohem později jsem se dozvěděl, že šlo o cynický kalkul: šlo o člověka s věčnými kádrovými problémy, který pomoc „slušnému komunistovi“, navíc už proslulému spasitelským komplexem, považoval za dobrou investici do budoucna. Že ta investice vzhledem k spádu událostí nebude vůbec zapotřebí, nemohl ovšem tehdy nikdo tušit: i když bylo v politické atmosféře cítit lehké tání, něco takového jako Pražské jaro bylo v tom roce 1964 zcela nepředstavitelné.

Na ústav Akademie jsem byl přijat konkursem – ale jako všechno tehdy, i to byla jen formalita. Zástupce ředitele, který mě přijímal, byl řediteli tím, čím jsem já měl být svému přímělu: „slušným komunistou“, který svými styky, taktikou a pochopením dovedl uhladit všechny případné potíže s režimem. I on byl z toho hlediska vlastně zbytečný: ředitel nebyl sice ve Straně, dokonce měl řadu vroubek počínaje svým kádrovým původem, ale byl v zacházení s mocí Strany obratnější, než kterýkoliv soudruh, kterého si držel pro ty účely. Jako několik dalších osobností naší vědy, byl i on po roce 89 glorifikován málem jako význačný disident; jako ti ostatní, ani on nikým takovým ve skutečnosti nebyl, i když jinak byl svéráznou a silnou osobností, nadanou velkou invencí a mladickou energií: patřil k onomu

typu úspěšných lidí, kteří si vždy dovedou nějak zajistit místo na slunci, i když se právě zdají být zcela poraženi. Na nějakou dobu z nás okolnosti udělaly spojence; když začalo být zle, podpořil jsem já jeho, ale on pro mne nehnul ani prstem. Po mnoha letech, když se poměry tak neuvěřitelně změnily, byl on vynesena na jedno z nejvyšších míst, zatímco já jsem se směl vrátit do pozice řadového vědeckého pracovníka, na úroveň odpovídající člověku o dvacet let mladšímu. I tato naznačená historie patří k mozaice obrazu minulého režimu a jeho pádu.

Zcela nečekaně pro sebe, s příchodem na Ústav jsem v sobě našel živý zájem o vědecký výzkum a zanedlouho vzrušení, které jsem kolem sebe šířil, bylo spíš odborné, než politické. Nicméně byl jsem pořád ještě ve Straně a tato okolnost, spojená s jistým nadáním, působila i na novém působišti jistě zneklidnění. Myslím, že dvojí taktika, užívaná prý mafii, totiž „zničit či koupit“, byla uplatněna i na mne druhou variantou: než jsem se vzpamatoval, byl jsem místopředsedou ústavní organizace. Mnohokrát od té doby jsem se sám sebe ptal, zda úsměvy, pozdravy lidí starších a váženějších, nápadná ochota administrativy v drobných službách, zda tedy to vše bylo důsledkem mého sílící odborné pověsti nebo faktu, že jsem byl považován za mocného. Patrně se to nikdy nedozvím, ale mám skoro za jisté, že nejistota v tomto směru přispěla k mé radikalizaci. Věc začala schůzí, na níž jsme měli stranicky odsoudit emigraci jednoho z mladých aspirantů, do té doby nejhorlivějšího svazáka. Vystoupil jsem s názorem, že nepřirozené poměry vyvolávají nezvyklé reakce: kdybychom tak nesmyslně nezavírali hranice, neutíkali by lidé do ciziny. Hrobové ticho, které následovalo po těch několika větách, předznačilo mé další osudy. Nikdo mě sice veřejně nepodpořil (vědečtí pracovníci jsou většinou opatrní lidé), ale zanedlouho jsem byl prakticky jednomyslně zvolen delegátem na okresní konferenci Strany. Tam jsem (bylo to v roce 1966, tedy dlouho před známými změnami) vystoupil s projevem, který by se ani dnes už nezdál krotký. Řečeno stručně, slovy nezastřenými jsem kritizoval nedostatek demokracie jak ve státě, tak Straně samé. Hrobové ticho, které následovalo, snad nikdy nezapomenu. Nikdo si netroufal zatleskat, pokud k tomu vůbec měl chuť. O přestávce na chodbě se kolem mne udělal dvoumetrový prázdný prostor, jako bych měl nějakou nebezpečnou nakažlivou nemoc. Náhle ke mně přistoupil jakýsi postarší muž, v němž jsem poznal „soudruha z předsednictva Ústředního výboru“, jak byl servilně představen na začátku konference, vzal mě pod paži a začal se mnou pomalu chodit chodbou. V rozpacích jsem koktal různé nalomené věty, soudruh jen kýval hlavou, zřejmě vůbec neposlouchal, pak po takových deseti obrátkách na chodbě mi náhle poklepal na rameno a beze slova odešel. Hleděl jsem za ním s úžasem nemenským, než ostatní v chodbě. Teprve po letech jsem se dozvěděl, že toto podivné chování bylo jakýmsi divošským rituálem, běžným ve vyšších stranických kruzích, kterým mě obřadně bral pod svou ochranu – a ochránil tím před vyhazovem z práce, vykonstruovaným obviněním StB a uvězněním. To všechno bylo ještě tehdy možné, byť méně samozřejmé, než v padesátých letech. Ten pán mi zblízka nebyl nijak sympatický, působil dojmem typického hlavouna a alkoholika k tomu; po roce dvou jsem se dozvěděl, že to byl nejreformnější naladěný člen vedení Strany, který pak na své postoje také nejvíce doplatil.

Pokud mezi delegáty konference – vesměs stranickými funkcionáři – můj paličský projev vzbudil směs strachu a odporu, na Ústavu, kde jsem o něm referoval, vyvolal nadšení. Náhle jsem s překvapením získal řadu zastánců a přátel, i mezi těmi, u nichž bych to byl nečekal. Zdá se, že jsem vyslovil něco, co tísnilo mnohé; ale především zřejmě zapůsobila svoboda, s níž jsem si to dovolil nahlas říci. Toto jsem pozoroval i u kolegů, kteří jinak zjevně využívali své stranické příslušnosti k upevnění svého – většinou vedoucího – postavení. Doba přitom ještě dávno nebyla zralá k podstatnějšímu pohybu ve státě, nemohlo jít tedy prostě o konjunkturalismus: přidat se na mou stranu bylo pořád značně nebezpečné. Myslím si dnes, že tito lidé sice stranická privilegia ze slabosti využívali, ale trochu se za to styděli, nebo snad si to ani nepřipouštěli. V každém případě ale už v té době cítila asi většina soudruhů, že patří k sice výhodnému, ale neoblíbenému, případně opovrhovanému spolku, v němž – podle

Orwella, i když z méně drastických důvodů – se vlastně člověk bál víc, než když byl mimo. Bál se svých soudruhů, bál se přirozeně dohledu „shora“ a navíc se bál ještě oné větší masy nestraníků, z nichž neurčitý počet nejspíš někde hluboko v sobě nosil myšlenku na příští účtování. Řekl bych, že příklad trochu potrhle odvahy, který jsem jim předvedl, je jaksi přenosově osvobodil.

Podobné události asi nastaly i na řadě jiných míst a tak se svah času náhle povážlivě nachýlil k osudnému roku 1968. Já ale za sebe musím zaznamenat dva vlivy, které do značné míry spoluurčily mé další postoje. Má vystoupení samozřejmě nezůstala v ústavu neznáma a tak se někteří lidé, stojící mimo Stranu, osmělili v úmyslu mě kultivovat. Jelikož jsem byl „slušný komunista“, ba „nadějně slušný komunista“, rozhodli se investovat jisté riziko do mé „převýchovy“. V jistém smyslu mám důvod se za to stydět, neboť jsem jak intelektem tak možnou informovaností jaksi nepotřeboval takovou zvláštní péči. Nicméně k tomu došlo a myslím, že mi ty lekce neuškodily. Především se mi tím kanálem do rukou dostalo Složenicynovo Souostroví Gulag. Druhý silný vliv byl magnetofonový záznam jednání Sjezdu spisovatelů v roce 1967. Co se druhého týče, byly pověstné Vaculíkovy výroky jen slabým odvarem toho, co jsem říkal na oné konferenci o rok dříve. Přesto mě fakt, že si to někdo dovolil veřejně říkat mimo Stranu, nějak oslovil. Hlavní však byl ten Solženicyn. Víím, že jsem povaha spíš lehkověrná a můj pověstný skepticismus je vždy dílem až důkladné reflexe. Nicméně fakt, že jsem té nekonečné řadě otřesných faktů o komunistické diktatuře věřil hned během čtení, svědčí o tom, že jsem někde v spodních vrstvách své mysli dávno tušil skutečnost. Jak ale vysvětlím ten hněv, jenž se mně zmocnil po přečtení knihy? Docela upřímně jsem se cítil podveden hnutím, které mě svedlo na svou stranu. Měl jsem tu doklady o jeho zločinnosti a já jsem se hněval jako bohobojný občan, kterého nějakí gangsteři zapletli do svých zločinů průhlednou lstí. Bylo to opravdu tak? Jistě, o dosahu zločinů stalinismu jsem dejme tomu nemohl skoro nic tušit, i když různé zvěsti ke mně přirozeně dolehly. Ale věděl jsem o tom, jak se lidé „posílali do Jáchymova“, tedy na místa, která jistě neměla povahu klimatických lázní, za pouhou anekdotu nebo dokonce za svůj rodový původ. „Nějak“ jsem to věděl, ale náhle jsem to už nebyl schopen ignorovat. Tehdy ve mně došlo k onomu velkému převratu a tvrdím (lecko by se mnou jistě nesouhlasil), že jsem – přes pokračující příslušnost k oné organizaci – se stal radikálnějším oponentem bolševismu, než mnozí z těch opatrných nestranických „revolucionářů“.

Proč jsem tenkrát z oné zločinné strany prostě nevystoupil? Mí kritici – a jistě ještě nějakí existují – docela snadno najdou racionální důvody: rozluka se Stranou byla vždy nebezpečná, kromě toho by znamenala vzdát se výhod členství. Měl jsem ale nějaké výhody? Zajisté měl, i když ve smyslu daleko subtilnějším, než současná hmotářská doba vůbec může pochopit. Měl jsem tehdy takový pocit jakéhosi vyzařování, když jsem procházel chodbami ústavu: nebylo člověka, který by mě s úsměvem nepozdravil, nebylo ženy, jejíž oči – tak se mi alespoň zdálo - nepřetékały přísliby. Proč vlastně? Na jedné straně to nemělo s politikou vlastně nic společného: byl jsem typ, který se pouštěl do tajemných síní tehdy ještě uctívané vědy (byl jsem jeden z prvních, kdo v té době v makromolekulární vědě začal s kvantovými výpočty, to jenom pro příklad), aniž bych přitom měl odpuzující znaky většiny podobných „einsteinů“: nebyl jsem ani tlustý, ani smradlavý, ani koktající, neměl jsem ani jednu dioptrii, byl jsem dokonce poměrně příjemného zevnějšku. Na druhé straně to ovšem s politikou mělo společného mnoho: požíval jsem oné nezasloužené popularity, které se o rok později téměř celonárodně těšil Dubček a další kolem něho: přízně, vyvěrající z možnosti, že by moc mohla mít lidskou tvář a nebylo by tedy třeba riskovat s ní boj. Kdybych byl tehdy prostě ze Strany vystoupil, strhlo by se kolem mne krátké vzrušení, které by ale skončilo strachem a mírnou ošklivostí, jakou většina lidí pocituje k trpícím; byl bych prostě vyhozen z ústavu a za pár měsíců by na mne většina zapomněla. Takto jsem, jak řečeno, představoval vlídnou tvář moci. Měl jsem opravdu nějakou moc? Lidé si to rozhodně mysleli a někteří se jí snažili využít:

budiž popravdě řečeno, že většinou jen pro nápravu nesmyslných drobných křivd, kterých se na nich režim z podobně nesmyslných důvodů dopouštěl. Poněkud předčasně jsem je ujišťoval, že takovým praktikám je konec – a zvláštním efektem, který tak trochu parodicky připomínal divotvornou moc, ti lidé skutečně náhle zjistili, že mizí překážky, na které léta naráželi: zákazy cest do zahraničí, nemožnost obhájit nějaký titul, násilí, páchané bezprostředním nadřízeným. Měl jsem na tom malou zásluhu: byl to podobný efekt, jako když soudruh Slavík z Ústředního výboru se mnou párkrát prošel po chodbě na oné neblahé konferenci. Když jsem o tom po letech často přemýšlel, uvědomoval jsem si, jak režim daleko víc než na „kovaných stránicích“ spočíval na drobných podlostech mnohem širšího okruhu lidí: nejen stranické buňky, ale také sousedé a nadřízení a mnozí další, kteří ze zloby či závidosti odpírali lidem často drobná, pro ně ale důležitá přání, ti všichni rádi používali „stranické zákazy“, „špatné posudky“ a celé to svinstvo té doby. Jen jako pars pro toto uvedu příklad vědce, staršího asi o deset či dvanáct let, který byl přímo vzorem slušnosti a opatrné zdvořilosti, nicméně pro údajný špatný posudek nemohl téměř nic kromě řadové vědecké práce. Ve snaze pomoci mu jsem propátral „kádrové materiály“ na ústavu i jinde a nenašel jedinou hanlivou zmínku: jeho „proviněním“ bylo jenom zřejmé nadání a nadprůměrná vědecká produkce. Když jsem mu sdělil, že proti němu v oněch „stranických materiálech“ žádné námitky nejsou, a on si to zřejmě nenechal pro sebe, najednou mohl vše: vycestovat na symposium, obhájit doktorát, stát se vedoucím skupiny.

Šlo mi o tuto popularitu a zjevnou, i když spíše subtilní moc, když místo rázného rozchodu se Stranou jsem se dal zvolit předsedou ústavní organizace, členem obvodního výboru, delegátem Sjezdu a tak dále? Nemohu to samozřejmě vyloučit, ale tento motiv rozhodně nebyl vědomý. Ve skutečnosti ta doba připomínala stále rychlejší proud nad jezem, který mě unášel k nevyhnutelné katastrofě. To, co jsem hlásal v samotném srdci Strany, mělo opravdu málo co společného s marxismem, v tom měli mí pozdější soudci zcela pravdu. Jenomže to, co prováděla ona zločinecká banda bolševiků v čele s Leninem (o Stalinovi nemluvě) a jejich zdejší pomocníci, mělo s ním společného sotva víc. Co byl vlastně marxismus? Nikdo – včetně universitních lektorů – koho jsem znal, nedokázal přechít do konce Marxův Kapitál; o jeho raných spisech se rádo povídalo, nebyly však přístupné (a když byly zpřístupněny, ukázaly se téměř nečitelné). Engelsovy a Leninovy spisy mohl brát sotva někdo vážně, i když se třeba k různým zkouškám učil citáty z nich nazpaměť. Vlastně tu bylo několik hesel, která se tolikrát opakovala, že je už vlastně nikdo nevnímal, několik chytrých (částečně ovšem taky chytráckých) Marxových a Leninových bonmotů, základní dogma vedoucí úlohy (tj. totalitní moci) Strany a intelektuální trik tzv. dialektiky, umožňující se vylhat z jakéhokoliv protimluvu. Z marxismu – to jest z děl „klasiků“ a mnohem častěji z přežvýkaných příruček – se sice skládaly četné zkoušky, psaly referáty, ba celé disertace, ale to byla formální úlitba, kterou málokdo bral vážně. Mluvím zde o skutečném přesvědčení: ti, kteří lpěli na moci a výhodách z ní plynoucích, se oháněli třídním bojem, jenž ovšem v oné době prodělal nenápadnou metamorfózu v dogma o vedoucí úloze Strany; ti ostatní – a byla to myslím spíše většina – v té době ještě zcela nevzdali odvěký sen lidstva o rovnosti a spravedlivém společenském řádu. Máloco jej kolem nás připomínalo, až na důležitý detail: většina lidí, které člověk znal, byla na tom přibližně stejně. Přepychový život té Orwellovy „vnitřní Strany“ se tušil, ale nebil do očí. Kromě rodin, přímo postižených režimní zvlí, většina společnosti byla sice často otrávena zbytečnými překážkami, nedostatkem a relativní neschopností svých nadřízených, ale měla pořád ještě naději, že je to všechno přechodné. Možnost utopie „skutečného socialismu“ nebyla tehdy ještě mrtva. Myslím, že i já – přes šok, který mi připravil Solženicyn a vzápětí ještě několik dalších autorů, k nimž jsem se dostal – jsem tehdy ještě věřil v takovou možnost. V určitém smyslu jsem ve svém tehdejší vzepětí závodil se svou skepsí, která ve mně narůstala. Je to jenom zdánlivě paradoxní, že jsem se

politicky nejvíc angažoval právě v době, kdy jsem už o smyslu takového angažmá – přinejmenším právě v komunistické straně – měl nejvážnější pochyby.

III. Pražské Jaro: vzestup a pád

Pokud v nadpisu této kapitoly mluvím o vzestupu, míním tím samozřejmě jenom jistou část své zkušenosti: v jiném smyslu to byla doba narůstajícího znechucení a úzkosti, která se netýkala jenom nezbytných konců oné zvláštní doby, které jsem záhy tušil: byla to úzkost ze svého stále hlubšího zapletení s politikou a s onou Stranou, které jsem navzdory její povrchní změně věřil stále méně; také jakási existenciální úzkost z etických otázek, které mi má ambivalentní existence pokládala: mohl jsem při svém racionalismu, trénovaném vědou, opravdu věřit, že co mikroskopický David zmůžu cokoliv proti Goliášovi režimu? A pokud ne, co vlastně dělám na všech těch nesčetných schůzích, konferencích, shromážděních? A na straně druhé: byl jsem pro jistý počet lidí – dali se počítat už na stovky, snad tisíce – jakousi zosobněnou zárukou čekaných pozitivních změn. Náhle se obrátit a odejít z boje by byla zbabělost a vlastně zrada. Nebo nebyla?

Mohu tu mluvit jenom o tom, co jsem si uvědomoval, případně co jsem okrajově, téměř nepřiznaně cítil. Nemá smysl tu říkat, že jsem si tehdy lhal, neboť lhát předpokládá znát pravdu – a já jsem tehdy vlastně neznal alternativu. Tím nepopírám, že pro jistou část mé osobnosti bylo příjemné, cítit tu vzrůstající váhu v očích mnoha lidí. Jsem výmluvný, to jsem už řekl – a ještě dodám, že jsem (nebo spíš jsem býval) rozený řečník. Objevil jsem v sobě schopnost, která není každému dána, ovládnout slovem náladu publika. Všechny ty triky, jimž se mnozí politici těžce učí – ty dramatické zámlky, modulace hlasu, provokativní věty, jimiž se upoutá pozornost, atd. – mi přicházely jaksi samy. Také jsem záhy zjistil, že lze s davem pohnout, pokud říkáme většinou věci, jež chce slyšet. Tím ale neříkám, že to byl typicky můj způsob. Naopak, daleko častěji jsem předstupoval před lidí, kteří mi nebyli zrovna nakloněni, a říkal jsem jim věci často nepříjemné. Často mi nakonec tleskali, téměř proti své vůli. Ale mnozí z nich mě přitom nenáviděli – a to na obou stranách: nejen různí ti straničtí tajemníci, ale také četní srdnatí antikomunisté, z nichž mimochodem později nikoliv nepodstatná část zasedla do křesel, uprázdňených vyházenými straníky. Ale o tom snad později.

Jako tak mnohé v této zemi, Pražské Jaro sestávalo hlavně z řeči: činů bylo pomálu. Já sám jsem řečnil na mnoha místech, sestavoval vyvážené či ostré rezoluce, pomáhal formulovat usnesení: slova, slova, slova. Jistě, slova byla v té době – ostatně jako mnohdy jindy – mocnou zbraní, ostatně pověstných „2000 slov“ rozpoutalo vřavu, která urychlila domácí politický vývoj i následnou intervenci Sovětů a jejich satelitů. Přesto jsem já, který bych se byl měl s lehkou opilostí vézt na oné vlně, nesoucí mě pořád vzhůru, cítil s rostoucí úzkostí, že za těmi slovy skoro nic není. Ano, pro mne – včerejšího bezvýznamného rebela – přijížděla teď velká černá auta, aby mě odvezla tu na nějaké shromáždění, které bylo ochotno čekat třeba hodinu, až k němu promluví, tu na nejtajnější schůzku jakéhosi výboru konspirativní stranické frakce; najednou si mne předcházeli kdekdo včetně nejmocnějšího muže Akademie, který by mi byl včera ani neodpověděl na pozdrav. Ano, tu i tam se zakymácela, ba zřítěla židle pod nějakým mocným tajemníkem, načež další obraceli ještě na tribuně o sto osmdesát stupňů a ze samé desorientace blekotali nesmysly. Jistě, byla tu náhle netušená moc veřejného mínění, které zdánlivě mohlo cokoliv změnit obratem ruky. Zdánlivě: to bylo právě to, co jsem nejen tušil, ale věděl – a co mě trápilo. Ve struktuře moci se neměnilo zhola nic a mně bylo záhy jasné, že celá ta euforie, jakkoliv krásná napohled (pokud jste nemuseli zasedat na stranických schůzích) nemůže dobře dopadnout. Vojenský zásah Sovětů byla jen jedna možnost, zdaleka ne jediná. Ale o tom o chvíli později.

Struktura moci se nezměnila. Ale co je to moc? Čím déle o tom zpětně i aktuálně přemýšlím, tím nejasnější se mi ta otázka zdá. Po pádu komunistického režimu v roce 89 se rychle ujal termín „totalitní moc“ a zejména ve své, mimochodem zcela chybné zkratce „totalita“ se stejně rychle vyprázdnil jako i jiná podobná slova, která lidé příliš často

opakovali, aniž by jim kloudně rozuměli. Pochází myslím od Hanah Arendtové a označuje takové vystupňování od autokracie přes diktaturu až po stav, kdy mocenská elita ovládá všechny modalidy života až po vlastní rodinné a partnerské soukromí. Bylo tomu tak v oněch letech? Kdokoliv tu dobu vědomě zažil, musí připustit, že z určitých hledisek to tak snad mohlo vypadat, jako celková charakteristika společnosti je to však výraz až komicky přehnaný. Ti, kdo se zabývali socialismem jako sociálním jevem, jak se zdá zcela přehlédli, že od 60. let až po svůj pád byl systém směsí diktatury (nebo spíš pokusů o ni) a drobné libovůle na všech úrovních, která občas dosahovala až groteskních rozměrů. Dokonce si myslím, že jeden z podstatných prvků, které umožnily režimu přinejmenším v naší zemi tak dlouho přežít, byl jakýsi nevědomý obchod, který národ s „těmi nahoře“ uzavřel. Za to, že – bez ohledu na své schopnosti, iniciativu a píli – byl téměř každý nějak skrovně zajištěn a v rámci této jistoty si mohl v každodenních drobnostech dovolit značnou (vesměs neproduktivní) libovůli, byl ochoten „poslouchat“, tj. nenapadat výsadní postavení Strany, zúčastnit se manifestací oddanosti a občas bezmyšlenkovitě opakovat požadované fráze. Ano, byla všeobecná pracovní povinnost, ale ta se často redukovala na povinnost dostavovat se do zaměstnání a strávit tam požadovanou dobu. Ano, byla či periodicky se vracela tuhá cenzura tisku, ale o to horlivěji se sháněly a snad i četly zakázané knihy. Jistě, všechna zásadní a většinou i menší důležitá rozhodnutí byla v rukou Strany, ale ve skutečnosti – až na výjimky – byla spíš k smíchu. Vzpomínám si z té doby na výstižný výrok jednoho spolustraníka, že usnesení Ústředního výboru KSČ se výhradně skládají z věcí, které nejdou provést. Kdo tedy vládnul?

Na oné konferenci, o níž jsem se už zmínil, jsem kromě jiného kritizoval nevědu právě okresních a krajských výborů Strany dělit se s námi – základními organizacemi a řadovými členy – o svá rozhodování. (Byl jsem přerušen výtkou kohosi z předsednictva, že neuznávám dogma „demokratického centralismu“, já na to kontroval, že o žádné demokracii v té souvislosti nevím, ale proti extrémnímu centralismu rozhodně jsem.) Nuže, na sklonku roku 1967 jsem se stal členem obvodního výboru a ke svému údivu jsem zjistil, že se vlastně tento výbor ani nemá o co dělit, jelikož žádná pozitivní rozhodnutí vlastně nečiní. Přirozeně jsem podezřívával, že jsou před námi – prostými členy výboru – rozhodnutí tajena; ale pak, koncem jara 1968, jsem se stal členem předsednictva – a situace byla v podstatě stejná. A tak by to jistě pokračovalo dále, až k ústřednímu výboru, ovšem s jednou výhradou: na každé úrovni existovala vrstva „nomenklaturních kádrů“, které daný orgán musel schválit do funkce. Tak třeba v nomenklatuře předsednictva obvodního výboru byli ředitelé menších podniků, ústavů a jiných zařízení, nacházejících se na jeho teritoriu. Úkolem nebylo daného člověka do funkce navrhnout – návrh zpravidla přicházel téměř formou příkazu buď z vyšších stranických sfér nebo častěji z linie státní moci – ale schválit. Nu a tady alespoň teoreticky existovala jistá negativní moc, totiž v možnosti neschválit. Využívala se zřídka, v drobných mocenských bojích, nebo na pokyn buď některého z tajemníků nebo přímo StB – to v případech, kdy daný člověk měl „kádrový defekt“ a k jeho navržení do funkce došlo omylem nebo z taktických důvodů. Jak jsem už řekl dříve, stranickými orgány a jejich mocí se rádi oháněli mnozí včetně nestraníků ve svých drobných podlostech. Nechci tu tvrdit, že vliv obvodních a vyšších stranických výborů nebyl negativní; to jistě byl. Jejich vliv se však všeobecně přeceňoval a spočíval spíš v jejich samotné existenci a zdání, které z ní vyplývalo.

Byla to tedy – podle Orwella – ona „vnitřní Strana“, která měla skutečnou moc? V jistém smyslu ano, ale bylo to myslím složitější. Především stranické organizace na všech úrovních byly jakousi stafáží, udržovanou buď ze setrvačnosti či z taktických důvodů, za níž se skrývala skutečná páteř moci, kterou byla jednak státní linie všelikých institucí, jednak policie, jmenovitě StB. Ale i zde je třeba udělat několik významných výhrad. To, jakou faktickou moc stranická organizace na kterékoliv úrovni měla, záviselo hodně jednak na ní samé, jednak – a hlavně – na jejím okolí počínaje příslušnými řediteli a konče jednotlivými

lidmi. Byli lidé, kteří ji uměle zvyšovali tím, že se jí neúměrně báli nebo ji obratně využívali a to na obou stranách, tedy i na straně vychytralých nestraníků, kteří jí podsouvali různé postoje nebo dokonce operovali jejími vymyšlenými nebo už neplatnými rozhodnutími, jak jsem už dříve naznačil (to rozhodně není nějaká omluva systému: ten přece toto chytráctví zplodil stejně, jako tu zřejmější moc straníků). Předivo moci tedy z tohoto hlediska bylo husté, ale subtilní: nominálně Strana prostřednictvím své místní organizace rozhodovala o všem nebo alespoň vše ovlivňovala, ale ve skutečnosti tomu tak být vůbec nemuselo. Tam, kde jsem působil, jsem už od konce roku 1966 této moci udělal rázný konec (pokud to bylo nutné, čím si teď zpětně nejsem vůbec jist): prosadil jsem ve svém okolí názor, že Strana je politickou organizací, která si má především tvořit názor na celkové dění ve státě a ovlivňovat v tom smyslu své vyšší orgány. Protože jsem realista, chápal jsem nutnost udržovat určité zdání – proto jsem např. pravidelně docházel na schůze Ústavní rady, ale ze zásady jsem tam mlčel. Vysoce inteligentní ředitel to zřejmě beze slov pochopil, ale někteří méně bystrí členové si myslím představovali, jak bedlivě poslouchám a dělám si mentální poznámky, které pak využiji k jejich příštím postihu. Našli se i takoví, kteří mé záhadné chování pochopili jako výzvu ke kabinetním piklům a pokusili se mě různě ovlivňovat, přirozeně neúspěšně. O některých z nich jsem se později dozvěděl, že kdysi také chtěli do Strany, ale nebyli přijati pro různé kádrové šrámy nebo pro osobní rivalitu s mocnými straníky, nebo že byli konfidenty StB. To je ale jen na okraj. Podstatné je, že vlivem jediného člověka – a samozřejmě dalších, kteří se přidali – bylo možno tu lokální moc, pokud nějaká existovala, úplně paralyzovat. Šlo ovšem o prostředí trochu výjimečné: vědecký ústav, vedený dosti velkoryse člověkem schopným, obratným a nebojácným, navíc nestraníkem. Byly jistě organizace, v jejichž čele stáli lidé neschopní, slabí a nejistí a v nichž několik stranických „mafianů“ mohlo vytvořit atmosféru úplného mocenského teroru; tvrdím však, že i tam hrálo mnohem více roli zdání, než fakticita moci.

Řekl jsem o něco dříve, že ve skutečnosti byly volené stranické orgány až po plénum Ústředního výboru (na rozdíl od aparátu, kde to bylo složitější) spíše na periferii moci nebo v složitém, částečně na psychologii založeném vztahu k ní. V 60. letech – ale bylo to myslím tak většinou předtím i poté - moc ve státě až po nejmenší instituce byla vykonávána po státní linii a to jednak té zřejmé, převážně úřednické, jednak skryté. Tou skrytou sférou byla samozřejmě především Státní bezpečnost, která jednak hlídala tu moc veřejnou, jednak si hrála všelijaké vlastní, do značné míry nesmyslné mocenské hry; ale byly jí také – jak jsem už také dříve vzpomenu – rozmanité mocenské aliance lidí s různým postavením, ale spjatých společným zájmem. Základem těchto aliancí mohl být původ z téže vesnice či kraje, oblíba karetních her či kyprých blondýn či cokoliv jiného – to nebylo důležité. Oč šlo, bylo vzájemně se nenápadně podporovat v postavení, přihrávat si příležitosti k poměrně bezpečnému obohacení, ale kupodivu – neboť svět nikdy není černobílý – také uskutečnit nějaký rozumný a prospěšný projekt. Udržet se v 60. letech ve významnější hospodářské funkci znamenalo – bez ohledu na schopnosti či „kádrový profil“ – včlenit se do nějaké z takových aliancí. Vím to všechno hlavně z doslechu, neboť má nevhodnost pro jakoukoliv takovou alianci byla tak zřejmá, že se mi jakýkoliv kontakt s nimi zdaleka vyhýbal.

Řečené podhoubí se různě proplétalo s oficiální strukturou státní moci. Ještě než se pokusím načrtnout její obraz, jak jsem do ní jenom trochu mohl nahlédnout, chtěl bych se tu krátce zamyslet nad tím, co tou mocí vlastně je. Moc je jistě reálný jev, ale jako u každého těžko uchopitelného jevu, máme i tady tendenci zdůrazňovat, případně i vidět jenom jisté nápadnější rysy a z nich pak ty, které se nejsnadněji v řeči vyjádří. Když se mluví o autoritativní, případně totalitní moci, vnucují se v podstatě dva výrazné obrazy. Na jedné straně velká rozhodnutí, jimiž se rozpoutá nějaké hnutí, vstoupí do života nějaký projekt, vnutí se či naopak zničí celá odvětví lidské činnosti a života. Taková rozhodnutí občas na různých úrovních státní moci padala, několik málo pozitivních, většina omezených,

zlovolných či hloupých. Řekl bych, že byla charakteristická spíše pro 50. léta a samý počátek dalšího desetiletí, méně v době, o níž mluvím a následující (kromě onoho odporného ničení kulturních a jiných hodnot, kterému Husák dal jméno „normalizace“). Na druhé straně je to představa mocipána jako loutkáře, který svými nitkami vede doslova každý pohyb těch ovládaných v zájmu nějakých svých cílů nebo prostě udržení moci. I toto jistě také – byť v trochu reálnější podobě – mohlo existovat v určitých kruzích nebo lokalitách, i když těmi nitkami často byl strach a podbízivá ochota slabších uhadovat přání mocnějšího. Oba obrazy se nejčastěji objevují v různých uměleckých ztvárněních komunistické éry a částečně i v publicistice. Opravdu nezpochybňuji jejich realitu, mám jen spor s mírou, která se jim bezděčně přisuzuje.

Jak ví každý, kdo měl někdy nějaký drobek skutečné či domnělé moci, převaha reálného společenského života se vyznačuje jistým samopohybem, o jehož příčinách se často jenom dohadujeme. Občas to přirovnávám k jízdě na saních po zasněženém svahu: ten, kdo je řídí, může saně strhnout trochu vlevo nebo vpravo, může je trochu brzdít nebo pobízet, nicméně jede víceméně tam, kam směřuje největší sklon svahu. Stoletím hýbou různé málo rozpoznané procesy, o kterých jsem psal už jinde a které se v komunistickém hnutí projeví jenom zvláštním, často zkarikovaným způsobem, ale jejichž projevy můžeme vidět jinde před vznikem komunistického státu i po jeho zhroutilí. Všichni ti, kteří v nedávných letech kritizovali komunistické režimy pro jejich titanismus, gigantomanii, scelování polí do obrovských lánů, brázděných mamutími stroji, výrobu nesmyslných tun betonu a ocele, stavbu titánských hydroelektráren a znásilňování přírodního prostředí atd., jako by nevěděli, že v tom všem komunisté jenom napodobovali úspěšnější kapitalistické země – ovšem nešikovně a s komickým zpožděním. Jistě, tendence tohoto druhu v sobě inherentně obsahují vůli k moci, jak by řekl Nietzsche, a nevyhnutelně moc vyžadují ke svému uskutečnění. Tím, kolik násilí se musí spáchat ve jméno jejich prosazení, se přirozeně mění jejich vykonavatel. Ostatně sám projekt totální přeměny společnosti je takovým titánským podnikem non plus ultra, nebylo tedy divu, že se komunisté záhy chopili i jeho titánských nástrojů – tím spíš, že je to nejspíš právě tento titanismus, kterým zahlušuje svou existenciální úzkost duše, propadá materialismu. Toto vše by jistě chtělo mnohem více rozvést; na tomto místě je třeba říci, že doba tatíka Novotného, o níž mluvím, spíš zápasila s následky a zbytky titanismu. Řada rozhodnutí „mocných“ byla spíš projevem urputného trvání na předešlé linii, asi tak, jako zbloudivší člověk trvá na určitém směru v cestě labyrintem. To se mohlo týkat stejně výroby ocele jako zákazu nějaké nové společenské organizace. Pompézní vystupování funkcionářů různé úrovně mohlo vyvolávat dojem moci; při bližším pohledu, který se mi v té době občas naskytl, však člověk viděl spíše jakousi trucovitou úzkost.

Je ale myslím ještě důležitější stránka samopohybu mocenských aparátů a celé společnosti, která nemá tak hluboké filosofické kořeny a je dána prostě realitou. To už se týká toho druhého extrémního obrazu, těch nitek, za něž mocný tahá. Na rozdíl od Jarryho Krále Ubu nemůže žádný mocipán opravdu držet v rukou nitky procesů, jež ovládá. Nedohledná hierarchie vykonavatelů, ať jsou sebepříčinlivější nebo ať se sebevíc bojí svých šéfů, nevyhnutelně žije také svým vlastním životem. I takový mravenec, byť slepě poslušný „příkazům“ signálů či instinktů, vleče své stéblo nebo drobek potravy rychlostí a směrem, které mu umožňuje konkrétní krajina. Tím spíš nějaký úředník ministerstva, ředitelství atd. Realita je ovládána setrvačností, náhodou a spodními proudy směřování, o nichž byla řeč nahoře; příkazy „shora“ po mocenské vertikále mohou smýkat s individuálními osudy, vcelku ale mají dosti malý vliv. Aparáty úřadů a ředitelství na různých úrovních žijí svůj vlastní život, zmítány svými vlastními problémy a i když se třeba docela upřímně snaží vykonávat směrnice, dané jim shora, mění je bezděčně podle svých vlastních potřeb. To se dá konečně doložit i dnes, za zcela jiných podmínek.

Řekl bych, podle svých pozorování, že přinejmenším v oné době šlo většinou spíš o zdání moci, než o moc skutečnou. Je snad přitom jasné, že tu míním moc pozitivní, moc něco vytvořit, vybudovat – nikoliv moc represivní, potlačující jakoukoliv nezávislou iniciativu. Ta sice byla v 60. letech také na ústupu, byl to však ústup spíš do stínu – tam zůstávala nedotčena a připravena vyrazit. Ale moc výkonná se dostala do jakéhosi stuporu vzájemného tlumení. I když jistě není pravda, že by v té době nic nového v naší zemi nevzniklo, bylo veřejným tajemstvím, že většina pozitivních projektů se uskutečňovala za cenu neúměrné energie, spíše navzdory režimu, než s jeho pomocí či alespoň souhlasem.

Pro ilustraci tehdejších poměrů snad poslouží následující perlička. Pozdější kritici režimu líčili roli Státní plánovací komise jako vševládnou, vše sledující, o všem rozhodující. Nuže, ta instituce měla dva počítače IBM na zpracování dat a na tom větším jsem – ještě s několika jinými vědci – měl dovoleno provádět (samozřejmě za úplatu, z kapes Akademie) své kvantové výpočty. Jednoho dne jsem si na výpisech svých dat povšiml, že tiskárna počítače místo čísla 4 tiskne 7. Když jsem se podrážděně probíral minulými výpočty, zjistil jsem, že tato chyba prokazatelně trvá už 6 dnů, po které nepochybně probíhalo také vyhodnocování dat SPK. Rozjel jsem se tedy tam a místo vděčnosti za objevenou chybu jsem se setkal s lhostejností až nepřátelstvím; nakonec mě uvedli k jakémusi bezejmennému soudruhovi, který byl nepochybně resident StB. Ten mě vyslechl, chladně poděkoval a pak mi důrazně doporučil, abych o tom nikde nemluvil. Po několika dnech jsem se nevině zeptal lidí z výpočetního střediska, zda museli data z minulého týdne znovu zpracovávat. S údivem vrtěli hlavou: nikdo nic takového na nich nechtěl. SPK tedy týden – to mohlo představovat zhruba čtvrtinu českého průmyslu – pracovala s naprosto nesmyslnými čísly. Když jsem později tuto historku vyprávěl novému tajemníkovi Městského výboru strany pro průmysl, jenom se ušklíbl: podle něho to bylo jedno, protože čísla, přicházející z podniků a krajů, stejně nic neznamenají a taky rozhodnutí SPK nemají vlastně žádný reálný vliv.

Ale jak to? Podniky přece dostávaly podrobné plánovací direktivy, rozpracované až do směšných detailů. Jenomže byť i jenom zběžný pohled zjistil, že se plán prostě odvozoval od minulého, byl jenom vždy vyšší, bez ohledu na jakoukoliv realitu. Neplnění plánu bylo nominálně stíháno všemožným postihem, ale podniky jaksi vždy plán nějak splnily, ba překročily. Že to byla všechno papírová kouzla a údaje vesměs byly naprosto imaginární, to nikomu nevadilo. Nedávno jsem slyšel říkat odstupujícího presidenta Českého statistického úřadu, že i komunistický režim měl přesná data, jenom je nesměl uveřejnit. Nevím, kdo mu to namluvil: nebylo tomu tak v 60. letech, proč by to mělo být jinak v letech osmdesátých. K tomuto dodám ještě další malou perličku. Podniky samozřejmě odváděly zisky – samozřejmě ve fakturách, bankovky se neužívaly – Státní bance a ta jim zase, jinými dveřmi, vydávala peníze na suroviny, investice a na výplaty. Nominálně nemohl podnik dostat víc, než vydělal (ve skutečnosti to mělo být podstatně méně). Nicméně se nikdy nestalo, že by podnik na výplaty neměl: jestliže nevydělával, dostával úvěr, který se pak časem – podle styků ředitele nebo politické významnosti podniku – prostě jaksi umořil. Jistě, tahle praxe zajišťovala určitou stabilitu, po které se dnes tolika lidem stýská. Byla to ale stabilita postupného sesouvání.

Jak to stručně shrnout? Realita vlastně nikoho z mocných nezajímala: společnost připomínala jakýsi betonový poklop rituálních výkonů, spočívající na vrstvě imaginárna a kdesi pod tím existoval reálný život, kde lidé podle svého založení lépe nebo hůře pracovali za mizerný plat, často drobně kradli, lenořili nebo pečovali o svůj malý, velice relativní blahobyt. S malou efektivitou, ale přece a hlavně ze setrvačnosti se přece něco vyrobilo: bylo co jíst, byl dokonce i jistý technický pokrok, většinou ovšem napodobený a vlastně ukradený Západu. V tom společenském zahrňování měli však exponenti režimu svá zajištěná teplá místa, kterých se rozhodně nemínili vzdát – a proto jakékoliv pokusy o jeho ozdravení, natož pak jakýkoliv, třeba jen zdánlivý útok na dogma Vedoucí úlohy Strany u nich vyvolávaly zuřivý

odpor. A v jistých kruzích se připravoval rozhodující protiútok. Věděl jsem to zase z doslechu, nikdy jsem tam neměl, ani nechtěl mít přístup: sovětské velvyslanectví, služebny StB, vyšší aparát Strany, některé kruhy tzv. hospodářských pracovníků atd.

Koexistovaly tehdy na jaře 1968 nejméně tři světy, mezi nimiž téměř nebyl žádný kontakt – až na takové podivné existence, jako jsem byl já na jedné straně a na té druhé straně různí soudruzi, kteří se zajišťovali pro budoucnost u těch „tvrdých“. Na jedné straně euforický veřejný svět jakéhosi permanentního politického karnevalu, kde rezoluce stíhala prohlášení, kde lidé byli plni naděje a nadšení, kde hněv nad náhle zveřejňovanými zločiny domácího režimu měl ostří otupeno zjevnou vůlí Strany k nápravě; na další straně vnitřní svět Strany, kde se sváděl tuhý, do poslední chvíle nerozhodnutý boj; konečně ve stínu svět lidí nejvíc spjatých s režimem, s rostoucím strachem a zuřivostí sledujících vývoj událostí a připravujících tvrdou odplatu. Někteří z těch posledních se účastnili shromáždění, předstírali otevřenost novým myšlenkám; jiní zůstávali ve skrytu: když jsem zhruba za rok a půl byl „souzen“ jakousi k tomu účelu ustavenou komisí, s údivem jsem hleděl na lidi, které jsem nikdy předtím neviděl. Ti poslední byli skutečně nebezpeční a je to jedna z ironií dějin, že nakonec, v tragickém vyústění onoho roku, to nebyli oni, kdo z vývoje nejvíc profitoval. Abych se vrátil k jaru onoho roku, rozhodně jsme o nich věděli: já jsem na příklad věděl o seznamu „nepřátel lidu“ ve Straně, sestaveném na sovětské ambasádě, na němž jsem také figuroval: za jistých okolností to mohlo znamenat cokoli až po fyzickou likvidaci. Zvláštní shodou okolností k ničemu takovému nedošlo, ale o tom později. Věděli jsme také, že jisté kruhy ortodoxních straníků už někdy od dubna podněcovali sovětské vedení k intervenci.

Na druhém okraji spektra tady byli různí mladší nadšenci, kteří slepě důvěřovali síle tištěného slova a jím ovlivňovaného veřejného mínění. Jejich požadavky stále rostly, stále předbíhaly to, k čemu se dala Strana dotlačit. Lenin ve své době jistě nebyl nějaký velký myslitel, ale byl to chytrý taktik. Pokud řekl, že revoluční situace nenastává v okamžiku největšího útlaku, ale v době, kdy je moc oslabena, měl rozhodně pravdu. Tak třeba v našem ústavu, kde z vlastního rozhodnutí stranická organizace fakticky žádnou moc nevykonávala, začali noví revolucionáři požadovat její oficiální zrušení nebo přinejmenším vykázání jejího zástupce z Ústavní rady. To se stalo v době, kdy jsem podstupoval každodenní boje na obvodním výboru Strany, v nichž jsem dokazoval, že lidové hnutí není namířeno proti socialismu, ale proti jeho zkostnatělé a represivní podobě. Dnes bude těžké vysvětlit, že mi tak požadavek, sám o sobě správný, v té době ale zbytečný a netaktický, podrazil nohy. Sešel jsem se tehdy s těmi kolegy a pokoušel se jim vysvětlit, že by měli ten požadavek stáhnout. Dívali se na mne téměř s odporem jako na typického stranického manipulátora a já se v té chvíli opravdu necítil dobře, protože jsem viděl analogii sebe s vyššími stranickými šéfy, na něž jsem zase já tlačil svými požadavky. Vzpomínám si, že jsem v jedné chvíli v zoufalství měl náhle chuť prostě se vším praštit. Snad z vyčerpání jsem jednou přestal kontrolovat svůj jazyk a řekl jim, co jsem hluboko v sobě tušil: že totiž lidé, spjatí s režimem, si jen tak svou moc vzít nedají, že buď rozpoutají policejní teror nebo sem klidně pozvou sovětská vojska a že to pak odnese řada lidí, spíš já než oni, ale kromě mne ještě mnozí další. Že tenhle požadavek – nevhodný a hloupý, protože bezvýznamný, pokud se týká jednoho pověstně liberálního ústavu – pak bude sloužit jako důkaz „kontrarevoluce“ právě na našem ústavu. Rád bych věděl, zda si někdo později vzpomněl na to mé až neuvěřitelně přesné proroctví. Tehdy mi nevěřili, ale někteří zakolísali a nakonec požadavek stáhli. Jen pro chuť z té ironie dodávám, že kolega, který mi tehdy nejvíc odporoval a divoce mě obviňoval z typicky komunistických výhrůžek, mě později pomáhal vyhodit z ústavu, sám do „obrozené“ Strany vstoupil a s její pomocí udělal slušnou kariéru. Vidám ho téměř denně, nikterak špatně se mu nevede.

Tohle byl malý, ale svým způsobem charakteristický detail. Zpráva o celé věci se nicméně donesla na Obvodní výbor a strhla se tam pod její záminkou lita bitva, která mě –

jako už tolikrát – donutila dále radikalizovat své postoje. A s onou podivnou, až mýtickou logikou oněch dnů mě nakonec vynesla ještě o nějaký stupínek výš, ač jsem o to nestál.

Měl bych tu ze svého hlediska vysvětlit, čeho se vnitřní boje ve Straně týkaly – kromě jiného též proto, abych přispěl k rozptýlení nezasloužené glorioly Dubčeka a jeho blízkých soudruhů. Existuje několik různých – vesměs cynických – verzí o tom, jak vlastně došlo ke střetu Novotného a Dubčeka křídla v Ústředním výboru KSČ. Já o tom podat svědectví nemohu, neboť jsem u toho nebyl a vím své o tom, jak se ve Straně zprávy i dokumenty o minulých událostech různě překrucovaly. Považuji však za jisté, že původně nešlo o demokratizaci celé Strany, natož pak státního zřízení, ale o střet autokratického a omezeného mocipána s mladším kolegou, který měl navíc nacionální příchut'. Logika doby tomu ale chtěla, že Dubčekova obrana neměla formu disputace o dogmatice marxismu, jak by jinak asi bylo obvyklé, ale nesla se v duchu větší demokratičnosti rozhodování v samotné mocenské špičce. Dubček byl myslím člověk průměrný, spíš dobrosrdečný a trochu bázlivý, ale docela lidský. Jak se proboha dostal k tomu, že vystudoval vysokou politickou školu v Moskvě a vylezl po stupních stranické hierarchie až skoro úplně nahoru, mi patrně bude už vždycky záhadou. Že byl se svým křehkým zjevem, plachým úsměvem a slzami, poněkud příliš pohotově rosícími jeho oči, nakonec lidem milován co národní hrdina, je složitý psychologický jev. Ale k tomu, aby se vůbec dostal do pozice, kam si prosté duše mohly promítnout všechny své nejasné tužby, k tomu potřeboval pomoc – a tu mu poskytla skupina intelektuálů, kteří se za Novotného marně pokoušeli získat vliv (toho jejich složité věty mohly jediné rozčítit). Program, který mu vložili do rukou, vypadal až neuvěřitelně odvážně – pokud uvážíme, že poměrně nedávno byl Chruščov sesazen; při bližším čtení to ale byla vlastně kupa chytrých slov, obratně vzbuzujících naděje na změnu, aniž by se přitom slíbilo něco konkrétního. Ale jak už jsme byli zvyklí slovy plýtvat a nebrat je příliš vážně, pro většinu národa to bylo dobrou zprávou nových časů, pro menšinu znamením d'ábla na zdi chrámu Strany. Schizma ve Straně tím jistě nezačalo, jenom se stalo zjevným.

Než budu pokračovat, rád bych tu vložil dvě poznámky. Především každé vzpomínky přirozeně mají střed v osobě svého vypravěče a je to tak i zde: zdá se mi nejpoctivější, sdělit co nejupřímněji to, co jsem sám zažil. To ale neznamená, že bych byl v těch událostech tehdy nějak důležitý, i když jsem do nich víckrát marginálně zasáhl. Většina lidí ani neznala mé jméno, i když sovětská ambasáda, StB a další podobní je měli dobře zaznamenané. Za druhé tu budu místy tvrdě kritizovat lidi, kteří se stali národními idoly – musím však přiznat, že byt' bych na jejich místě byl sice jednal jinak, nejsem si zdaleka jist, zda by mé možné postoje tehdy byly pro národ lepší.

Dubček a jeho křídlo se s Novotným utkali napřed v lednu, k rozhodující bitvě však došlo v dubnu. Novotný prohrál: byl přijat nový program Strany, o němž už byla řeč nahoře. Jeho rétorika byla nová, osvěžující. Mluvílo se o socialismu s lidskou tváří. To byl šikovný slogan, který se hned ujal, ale sám o sobě – jistě bezděčně – obsahoval dvojí ironii: tento společenský řád byl přece od svých počátků deklarován jako humánní alternativa nelidských pořádků raného kapitalismu; jednak se tu nechtě naznačovalo, že změnit nutno jeho tvářnost, nikoliv podstatu. A tak to skutečně v příštích měsících vypadalo: noví vůdci s úsměvem předstupovali před jásající davy a pronášeli vlídná slova naděje; dav jásal jako tolikrát, tentokrát však spontánně. Usmívali se i policisté, když obloukem obcházeli hloučky, debatující na nárožích. Zatím to všechno byla kosmetika, až na svobodu, s níž se dalo mluvit a mimo jiné také zveřejňovat šokující zprávy o minulých zločinech režimu. Váhavě, ale přece jenom, začala soudní přelíčení, rehabilitující tentokrát i nekomunisty, přerůstající ještě váhavěji v opatrné soudy s nejkřiklavějšími zločinci z řad StB a vězeňské správy. Nebylo toho mnoho, ale někteří ve Straně – jistě z dobrých důvodů – dostali strach z možného spontánního účtování. Bylo několik sebevražd mezi bývalými vyšetřovateli a dozorci, které sugescí šířily úzkost mezi dalšími.

Tak se stalo, že zatím co lidem na ulici a mimo Stranu fráze programu už nestačily, uvnitř Strany – míním tím hlavně okresní a vyšší výbory – se sváděl boj o sám program či lépe o jeho výklad (jak podobná vždy byla Strana různým církvím!) a téměř vzápětí o další směr na rozcestí: jít dál, udržet iniciativu (jak tvrdili lidé mého druhu), nebo proces rázně zastavit a uchopit moc (které se Strana zatím v nejmenším nevzdala) pevněji do svých rukou. Bylo to někdy v květnu, kdy jsem já osobně konečně pochopil, že tuto Stranu skutečně nelze reformovat s lidmi, kteří tvořili její páteř: ani domluvit se s nimi nebylo možné, natož je pohnout k pozitivní akci. (Později, když i tito lidé byli většinou ze Strany vyloučeni a ze stranických sekretariátů vypuzeni do různých manuálních zaměstnání, jsem s úžasem zjistil, že náhle vše pochopili a dovedou pro má tvrzení snést více konkrétních argumentů, než já sám; s takovou schizofrenií, v níž člověk jednou stranou cosi chápe a zařídí se podle toho, druhou stranou ale ze strachu a jiných motivů současně o tom neví a vyznává pravý opak, jsem se běžně setkával u sovětských občanů, doma mne však překvapila). Pokud měl mít socialismus v této zemi nějakou naději – té myšlenky jsem se tehdy ještě nevzdal – byl nutný generální úklid. To ovšem nešlo prosadit na oné střední úrovni, iniciativa musela jít jednak zdola, od prostých členů strany, jednak z míst nejvyšších, kde se podobné myšlenky už zdály probojovány. Ale chyba lávky: nejen „nahore“, ani „dole“ vlastně nebylo nic rozhodnuto: když jsem začal razit myšlenku, že je třeba zrušit stranické sekretariáty na všech úrovních, byl jsem – dokonce doma, ve svém organizaci – nazýván levičákem, pravičákem, trockistou i kontrarevolucionářem, dokonce agentem CIA – jak je ctěná libost. A tak tomu bylo na všech úrovních: líbivé fráze o demokratizaci ano, ale téměř ani jediný konkrétní čin. Času přitom ubývalo.

Sled událostí je celkem dobře znám. Byl založen celkem konciliantní, ale rychle se radikalizující Klub angažovaných nestraníků, vzápětí ale mnohem méně přátelský K231, klub lidí vězněných a pronásledovaných režimem. Byla zveřejněna výzva českých intelektuálů, nazvaná 2000 slov, která celkem objektivně odhalila nerozhodnost a kosmetické změny ve Straně, ale navíc vyzývala ke stávkám a občanské neposlušnosti všude tam, kde se kompromitovaní a konzervativní straničtí exponenti odmítají vzdát svých funkcí. Buď výslovně či implicitně (už si nevzpomínám) výzva útočila na vedoucí (tj. mocenskou) roli Strany ve státě. To byl signál k prvnímu pokřiku o kontrarevoluci. Jakési sdružení „kovaných“ straníků, jistě především aparátčků, vydalo Libeňskou výzvu, žádající obranu socialismu, který nikdo veřejně nezpochybnil. Z iniciativy vedení vládnoucí strany v NDR byla svolána schůzka stranických předáků sovětských satelitů, kde se měl Dubček zodpovídat z vývoje v zemi. Vzbudilo všeobecnou euforii, že Dubček s celým předsednictvem na schůzku jet odmítl; méně se ale vědělo, že toto rozhodnutí prošlo většinou jediného hlasu a že zhruba půlka předsednictva ÚV tajně i otevřeně vyjednává se Sověty. S příznačnou ironií vůbec první průzkum veřejného mínění, provedený Sociologickým ústavem Akademie (nevím, jak objektivní), ukázal 95%ní podporu tehdejšímu vedení Strany mezi obyvatelstvem, ve Straně samé ale podpora byla tím slabší, čím mocensky významnější daná organizace byla. Tak, jak situace vypadala, Dubček se mohl procházet po nábřeží s jistotou podobnou, jako po dvou desetiletích Havel, ale v mocenské pyramidě, na jejímž vrcholu stál, si nemohl být ničím jist: velení armády a bezpečnosti převzali sice noví lidé, ale byli tam v menšině – o těch ostatních nebylo jisté, jak se v případě krize zachovají; byla sice sestavena nová vláda z lidí povrchně sympatických, ale ministerstva měla nezměněný, vývoji nepřátelský aparát; v samotné Straně to bylo podobné. Změny se tedy týkaly jen povrchu – zajisté důležitého pro počátek – povrchu mocenského aparátu. K opravdovému zvratu muselo teprve dojít – a v tomto okamžiku začalo ono osudné váhání.

Nevím, zda by rozhodnější postup byl vedl k odvrácení sovětské intervence – jisté však je, že to byla jediná reálná šance. Příklady Jugoslávie a později Rumunska (ať už si o tamních diktátorech člověk myslí cokoliv) dostatečně ukázaly, že sovětští vůdci nikdy

neriskovali vojenský konflikt se svým satelitem, pokud mohli počítat s rozhodným odporem. U nás věděli o paralyzujícím rozštěpení Strany a mocenských struktur; jediný způsob obrany mohl být v jeho zrušení rozhodným krokem, který by ze Strany vypudil poměrně málo početné zřejmě nepřátele změny a strhnul novým směrem ty mnohem početnější, kteří váhali a vyčkávali. Plán, který jsme vypracovali ve skupině, která nikdy nezískala – naštěstí pro mne – nějakou větší publicitu a která mimochodem obsahovala i nestraníky, byl celkem stručný: bylo nutno svolat v rychlém sledu konference na všech úrovních a hlavně mimořádný sjezd Strany, na němž by byl zvolen nový a jednoznačný Ústřední výbor; souběžně uvést do pohotovosti armádu a bezpečnost k demonstraci síly a včasné pacifikaci provokací s obou stran; na mimořádném sjezdu vyhlásit program, který by vedl k povolení nových politických stran a svobodným volbám. Tvrdit, že se ten plán setkával s pochopením, by bylo předstíráním: řada přátel mezi nestraníky lhostejně krčila rameny nad otázkou sjezdu, zato nepřátelsky reagovala na jakoukoliv zmínku o armádě a policii – pro ně to byla jen mocenská klíčka zarytého komunisty; lidé ve Straně naopak až překvapivě ostře odmítali myšlenku nových politických stran. Jako už tolikrát za poslední léta, byl jsem záhy sám – jenomže jenom zdánlivě, protože obdobné myšlenky se objevily i jinde. Jak z toho plánu vyšly právě jenom ty konference, zná každý, stejně jako vývoj, který následoval. Uvedu jen dvě tři perličky, které tu dobu ilustrují možná lépe, než suché objektivní výklady.

Na Městské konferenci v Praze jsem já sám se svým projevem vyvolal bouři souhlasu části přítomných a bouři nesouhlasu, promíšené s nadávkami, nejméně třetiny delegátů. Myslím, že jsem atmosféru rozpumpoval, ale významně neovlivnil. Za vedení ÚV tam tehdy vystoupil Smrkovský s velice krotkým, víceméně prázdným projevem. Když pak byl několika dalšími ostře kritizován, přihlásil se znovu o slovo, sdělil, že právě říkal to co musel, ale teď bude mluvit za sebe – a jeho projev byl náhle dokonalou negací dříve řečeného. Kolik takových obrátů ještě později provedl, to nevím – všeobecně se věřilo, že je to člověk statečný a rovný, já měl své pochybnosti. Konferenci ovládl posléze Věnek Šilhán s projevem, z něhož se mi dělalo zle od žaludku, ale který většina přímo hltala: řečí, plnou líbivých frází, jak musíme a jak se nedáme a jak ta pravá lidská tvář socialismu...prostě brečka, která nikoho neurazila a byla přitom pronesena sonorním hlasem, s teatrálně rozhodnými gesty. Později, na tajném mimořádném sjezdu, byl tento člověk zvolen v Dubčekově nepřítomnosti nejvyšší úřadující hlavou Strany a později pak přirozeně za to režimem vytlačen do disentu. Bylo to myslím celé velké nedorozumění. Když jsme spolu s ním a asi dvěma dalšími, kteří byli v návrhové komisi, seděli na jakési pozdní, velice skromné večeři v Obecním domě, já sotva překonával pocity vyčerpání, frustrace a úzkosti o osudy země, neboť – na rozdíl od pozdějších legend – jsme tam nijak nepokročili, viděl jsem náhle ke svému úžasu, jak tento hřímal ukazuje jinému „revolucionáři“ na fotografiích v jakémisi západním časopise, jak si hodlá upravit chalupu, neboť právě to „letí“ na Západě. Beze slova jsem vstal a šel bez večeře domů. Ale ještě předtím, během nerovného boje o usnesení konference – zase slova, slova, ale i o ta bylo nutné zuřivě bojovat – nám do salónku přivedli jakéhosi slepého člověka, jehož význam zřejmě chápali všichni kromě mne (jméno jsem zapomněl a dnes mě vlastně nezajímá, kdo to byl). Ten, když mu přečetli původní verzi usnesení, kterou jsem napsal já, se rozčílil, že prý jsme jako děti: když se tohle schválí a zveřejní, budeme tu mít Rusáky už pozítří. Přitom připustil, že plán je rozumný. Ptal jsem se tedy, co podle něho máme dělat. Odpověď byla jako v nějaké věštbě: Jděte na Hrad. Víc říci odmítl. Věděl jsem přirozeně, že jít na Hrad, tedy k Dubčekovi, jako pro něho bezejmenný Kříž, je něco značně jiného, než prosadit usnesení nejdůležitější konference; nejspíš bych se k němu vůbec nedostal. Ale náhodou se mi naskytla příležitost: místo slibovaného sjezdu Ústřední výbor svolal jakýsi Aktiv příštích delegátů, kde si chtěl ověřit stupeň své podpory a přitom se k ničemu nezavázat. Jako zvolený delegát sjezdu jsem tam byl a o přestávce, když jsem viděl, jak Dubček nezávazně klábosí s nějakými soudruhy, jsem odvlékl dva své nic netušící sousedy se

slovy „Jde se za Dubčekem“. Ten, když nás viděl, začal couvat, ale k jeho cti je třeba říct, že na nás nepozval ochranku. Stručně jsem mu vysvětlil, oč mi jde: že situace se stává neudržitelnou, že svým váháním nahrávají vlastně všem extrémním silám včetně Sovětů. Dialog, který jistě není jinde zaznamenán, byl stručný:

„A čo mám podle vás robit?“

„Okamžitě svolat Sjezd. A současně uvést armádu do pohotovosti.“

„Ale k tomu potřebujem čas.“

„Žádný čas už není. Je třeba okamžitě jednat.“

„Dajte mi čas, sudruhovia, potrebujem čas.“

A v jeho očích se zaleskly slzy. Bylo mi trapně. Vzápětí přiběhl Dubčekovi na pomoc Smrkovský a mne dva nechtění spolubojovníci odtáhli. V té chvíli jsem už celkem nepochyboval, že musíme prohrát musíme prohrát: patrně v každém případě, se slzícím vojevůdcem ale jistě. Je to zvláštní: já v té chvíli celkem přesně věděl, jak celá věc dopadne, a přesto – také v jakési schizofrenii – jsem pokračoval v zápolení a byl pak v srpnu šokován intervencí stejně silně, jako bych byl nic netušil.

Jak Dubček a jeho soudruzi využili času, je známo: v červenci souhlasili se „štábním cvičením“, na němž si sovětské generály důkladně připravili intervenci; jeli na jednání s Brežněvem do Čierne, o němž museli vědět, že je k ničemu a slouží jenom k sondáži jejich odhodlání k odporu. A pak, v srpnu, byli zaskočeni intervencí a soudruh Dubček si přitom zaslzel. Kolikrát plakal ještě od té doby, nevím – naposled ale jistě v 89. roce, když se dozvěděl, že po tom debaklu své politiky a následujících desetiletích v opatrném ústraní nebude prezidentem.

Tahle ironie mi budiž odpuštěna. Dubček jistě nebyl ani myšlenkový ani mravní titán, ale byl to člověk překvapivě slušný a civilní. Většina národa si však z něho udělala legendu, která měla málo společného se skutečnou bytostí.

Ale co já? Byl jsem z toho všeho znechucen a unaven – a udělal jsem něco zcela bláznivého: v době největšího napětí jsem se ženou jel do Sovětského svazu na dovolenou. Snad jsem chtěl ženu odškodnit za minulé měsíce a tušené příští utrpení, dneska to už nedovedu analyzovat. Kalkul v tom žádný nebyl, i když by se to tak mohlo zdát: jeli jsme prostě do Oděsy, kde vyrostla a měla přátele. Byli jsme tam snad tři nebo čtyři dny, když mi hostitelka podala noviny se zprávou, že na pozvání předních činitelů státu vojska Varšavské smlouvy vstoupila do Československa, aby tam zabránila krvavé kontrarevoluci. Jak už jsem řekl, byl to šok, přes všechna očekávání. Chtěl jsem hned zpátky, ale žádné vlaky nejezdily a naše hostitelka – sama významná funkcionářka v rámci kraje – nás víceméně násilím uklidila na opuštěné místo na mořském pobřeží, asi tak třicet kilometrů od Oděsy (čímž ochránila nejen sebe, ale i nás). Tam jsme – bez jakýchkoliv zpráv, v mučivých předtuchách – strávili víc než dva týdny. Pak prvním vlakem, který byl k dispozici (hostitelka použila svého vlivu, jen aby se nás zbavila), jsme jeli domů. Sovětské noviny byly plné smyšlených zpráv o bojích s kontrarevolucionáři, sám jsem viděl vojenský vagón plný rakví, jedoucí opačným směrem. Chudáci Rusové: kolik utrpení i životů museli položit jen pro větší věrohodnost nějaké hloupé lži!

I když jsem většině zpráv v sovětských novinách nevěřil, jaksi jsem přece jenom čekal známky nějakých bojů, rozstřílené domy, zbytky požárů. K mému překvapení vypadalo vše normálně, dokonce všude vlály československé vlajky a když jsem se vrátil do ústavu, uvítala mě atmosféra jakéhosi až nepochopitelného rozjaření: vítali mě jako hrdinu, sami se tvářili jako vítězové. Jak každý z té doby pamatuje, trvalo to jen pár dní. Národ si vyvzdoroval návrat svých zavlečených vůdců, ti mu ale přivezli faktickou kapitulaci. Jen úplný prost'áček mohl věřit jejich nejistým prohlášením o pokračování „obrodného procesu“.

Chci tady říct, že si Dubčeka a jeho druhy netroufám soudit. Nepatřím k lidem, kteří rozhořčeně odsuzovali Beneše a házeli blátem po Háchovi, aniž by se sami odvážili jediného

činu. Nevím, jak bych se já byl na jejich místě zachoval, daleko od domova, pod psychickým a snad i fyzickým nátlakem, s údajnou alternativou dělnicko-rolnické vlády Indry a odpovídajícího teroru. I když si myslím, že onen bržděný pád do tmy, u něhož asistovali ve stále menším počtu, byl přesně tím, co Brežněvové klíce vyhovovalo, dovedu pochopit, že se báli horších alternativ – docela dobře možných, neboť Západ nehnul prstem, aby Sovětům v tom zabránil. Z rozumového hlediska možná ta cesta, na niž vedli národ, byla ta nejméně bolestná; z morálního a psychologického hlediska to ale byla jakási nemužná břečka, bohužel odpovídající tradici národa. Morální rozvrat národa začal už tehdy, stejně jako o generaci nebo dvě dřív při Benešově kapitulaci a útěku. V srpnu 1968 byl jasný rozdíl mezi zrádci národa a slušnými lidmi; v prosinci už bylo těžké rozhodnout, kdo je kdo – a to dokonce při pohledu do zrcadla. Proč mi to trvalo ještě půl roku, než jsem se rozešel s tou Stranou, z níž se mi už řadu měsíců ba let dělalo špatně od žaludku? Zase, jako by mě také zachvátil podivný rozštěp mysli. Věděl jsem přece s naprostou určitostí, že řeči o pokračování reformy ve státě jsou v nejlepším případě jen chlácholivé pohádky. Ale – říkali jsme – bylo přece třeba držet pozice co nejdéle, zabránit běsnění těch, kteří se jen třásli na to, aby začali účtovat. Jaký tady byl rozdíl proti chování Dubčeka a jeho soudruhů? Zajisté, já jsem nepodepsal žádné dokumenty, ale také na mně neležela tíha osudu celého národa. Jistě, já jsem striktně odmítl jakékoliv bratříčkování se sovětskými generály i zdejšími jejich pochlebničky, ale z jejich strany o to také nikdo nestál: nebyl jsem až tak populární, aby se se mnou zahazovali. Původní deviza, s kterou jsem před těmi osmi lety vstupoval do Strany, byla definitivně obrácena v absurdum: na dohlednou dobu a nejspíš navždy nemohlo být o reformě téhle neblahé organizace už ani řeči. Teď se tedy ten úkol smrskl na ubohý zbyteček: ne už posílit řady těch rozumných a čestných, ale bránit těm nečestným, zlým a hloupým ovládnout pole. Nu, dařilo se to stále méně, během toho jsem se rozhádal s několika dobrými lidmi, nakonec jsem to vzdal: když Husák příští rok vydal zákony, podle nichž byla trestná jakákoliv kritika „bratrské pomoci“ sovětských tanků i role stranického vedení, demonstrativně jsem – dopisem adresovaným jak místnímu, tak obvodnímu výboru – vystoupil ze Strany. Když jsem to udělal, bylo mi, jako bych po dlouhém a vyčerpávajícím kydání hnoje konečně vstoupil pod sprchu.

Ten pocit očištění stál rozhodně za to, ale dlouho mi nevydržel. Jednak se na mne přilepilo několik podivných existencí údajně shodných názorů, kteří skoro jistě byli agenti StB a které se mi při své povaze nepodařilo hned setřást; jednak se dosti zřetelně měnilo chování některých lidí v ústavu, kteří by nominálně měli mít z mého činu radost, ale teď mě jako by přestávali znát; zejména ale Matka Strana své děti nepouštěla ze své náruče, aniž by je pořádně pomuchlala. Dozvěděl jsem se, že to prostě nejde, ze Strany vystoupit: jsem pořád členem Strany i Obvodního výboru a jako takový se mám dostavit před komisi dne toho a toho. Nejrozumnější by bylo bývalo, tuhle výzvu prostě ignorovat; ale nechtěl jsem jim dát příležitost rozhlašovat, že jsem se bál dostavit. Co se tam dělo, nestojí za zápis – až na to, že jsem málem způsobil smrt náčelníka krajské zprávy Bezpečnosti, který byl dosazen za předsedu komise. Ten na mne začal řvát, sotva jsem vešel, což nesnáším. Napřed jsem odpovídal klidně, pak jsem se ale náhle rozlítl (jak se mi stává jednou za desetiletí) a řekl mu se stejnou intenzitou hlasu, že ne já, ale lidi jako on jsou nepřáteli socialismu, že jej zradili už dávno a teď jej definitivně zabili – a že se za to budou před národem zodpovídat. Nevím, co bych byl ještě řekl, ale najednou jsem viděl, jak ten člověk ve své tučné tváři nebezpečně fialoví a lapá po dechu. Ostatní se k němu vrhli, rozepínali knoflík u košile, volali lékaře. Já jsem se otočil a šel, s docela nekulturním prásknutím dveřmi. Šel jsem tehdy ze sekretariátu na blízké náměstí pěšky, bylo mi zase nanic z nich i ze svých teatrálních výkřiků, když náhle těsně u mne zastavilo auto. To šlo rychle, pomyslel jsem si, teď mě seberou. Místo toho vyskočil jeden člen té komise, kterého jsem povrchně znal od vidění. Překotně vykoktal, že on

s tím nemá nic společného, že tam sice musí sedět, ale o ničem nerozhoduje. A rychle odjel. Asi se nechtěl zodpovídat před národem, kdyby k tomu snad někdy přece jen došlo.

Nu, trvalo to 21 let a stejně se vlastně nikdo nezodpovídal. A pro mne začal pád. Ze Strany jsem byl obřadně vyloučen, dokonce dvakrát za sebou, snad nějakou administrativní chybou. A jako takový, navíc dokonce v novinách označený „nepřítel lidu“, jsem se téměř okamžitě stal páriou. Byla to ironie, onoho vzestupu jsem si zase tak moc neužil – rozhodně se mi nedostalo žádných zřejmých privilegií, když nepočítám pár jízd v úředních limuzínách nebo nešikovné námluvy tehdejšího presidenta Akademie. Ale už patřit k vědecké komunitě, mít zajištěné zaměstnání, při zazvonění u dveří jít klidně otevřít, to všechno byla privilegia, o něž jsem postupně přišel. To snad už ale patří do další kapitoly.

IV. Sestup do tmy

Když jsem v příštích měsících a letech viděl, jak si režim neúměrným tlakem na jisté lidi téměř uměle z nich vytváří krajní opozici, zdálo se mi to hloupé. Přinejmenším část z nich tvořila jakousi elitu národa, jistě mírně obtížnou z hlediska hladkého ovládnutí, na druhé straně ale cennou. Řada – dokonce většina – z těch lidí neměla původně postoje nijak komunismu nepřátelské, dobrá polovina se s ním víc než okrajově v minulosti zapletla. Teď byli vyháněni do skutečné či vnitřní emigrace nesmyslnými požadavky veřejného popření svých vlastních slov a postojů. Bylo v tom zase něco církevního, v tom vydírání veřejného pokání a těch obřadných autodafé – našťastí pouze pomyslných – těch zatvrzelých s následující klatbou, která jim upírala vůbec existenci. Nebylo to vlastně nic nového, patřil jsem ke generaci, kde jsme si v učebnicích povinně začernovali celé pasáže, nebo jsme mohli porovnávat staré a nové vydání téže epopieje socialismu, kde na sakrálních fotografiích někteří vůdcové jaksi zmizeli a byli nahrazeni jinými. Natož pak básníci, filosofové, vědci (pokud zrovna netřímali tajemství nové jaderné zbraně). Přesto jsem na opakování těchto středověkých způsobů jaksi nebyl připraven. Zdálo se mi nesmyslně hloupé, takto si uměle vyrábět nepřátele – mnozí z těch příštích disidentů (i když jistě ne všichni) by byli ustoupili do pozadí, věnovali by se své politicky většinou neutrální tvorbě a časem by část z nich zase našla cestu ke dveřím mocných. Postupně jsem ale pochopil naprostou scestnost svých úvah. Režim potřeboval nepřátele, které by mohl persekvovat, jednak k ukojení vlastní agresivity, hlavně však jako odstrašující příklad průměrnému občánkovi. A ochotně propůjčil tuto roli zbytkům duchovní elity národa, které si nevážil a k níž – při primitivní mentalitě svých vůdců – choval buď skrytou nebo otevřenou zášť. Když se po desetiletích poměry šťastně změnil, s úžasem jsem pozoroval, jak mnozí bývalí disidenti včetně těch nejúctyhodnějších zřejmě naivně uvěřili řadě floskulí, jež režim permutoval ve svých projevech. Ačkoliv schopni přesné analýzy jiných podvodů režimu, jako by uvěřili frázím o internacionalismu, třídním boji, ale také o vědeckém světovém názoru či o vědeckém řízení společnosti. Lidé typu Husáka či Jakeše a jim podobní si vědy vážili stejně málo jako jiné kultury – a to, že duchovní masakr ve vědeckých kruzích probíhal méně nápadně a s menšími lidskými oběťmi, bylo jen tím, že je režim nepovažoval za tak důležité a že se tam také našlo méně lidí, ochotných se k němu propůjčit.

Na své kůži jsem ale poznal analogii onoho „standardního“ postupu. Byl jsem opakovaně vyzván k veřejnému odvolání svých tvrzení a k příkladnému pokání; bylo mi nabízeno, že mě Strana znovu přivine na svá široká, byť čpící řadla: jen pár pokorných slov a mohl jsem se nejen vyhnout katastrofě, ale dokonce pomýšlet na závratný vzestup – křeslo ředitele ústavu se přece právě „uprázdnilo“. Přirozeně jsem těm pokušením nevěřil, ale věděl jsem, že pro pár slov – ať dříve pronesených nebo nyní odepřených – si režim vybere neúměrnou cenu. Toto budiž jeden z mých příspěvků k poznání režimů tohoto typu: teror, jímž vládl, nemusel jít nutně až po fyzické trýznění a zabíjení obětí, i když k tomu měl vždy sklon: klíčovou zásadou byla – relativně k poměrům dané doby – *neúměrná cena*, kterou člověk platil za sebemenší projev neloyality. Lidé se většinou v jednání neřídí podle krajních

nároků, jako je bezprostřední hrozba smrti nebo fyzického utrpení: takové *mezní* situace nastávají zřídka a lidé se v nich chovají nepředpokladitelně, často až překvapivě hrdinsky. To, co hlavně hýbe lidskými osudy, jsou malé překážky a nepříjemnosti, kterým se často až diferenciatně vyhýbáme. Dáváme se tím křivolakými cestami, vedoucími nakonec tam, kam bychom přímou cestou rozhodně nešli. Jestliže takto působí i hrozba malé nepříjemnosti, jak účinná je zjevně *nesmyslná*, přitom *nikoliv mezní* oběť!

Je těžké vysvětlit, co pro vědeckého pracovníka může znamenat ztráta jeho práce. Alespoň v dobách, o nichž mluvím, byla vědecká práce současně řeholí i privilegiem: vyžadovala vyčerpávající koncentraci téměř všech sil a investici celé životní orientace, které člověk v sobě měl, a za tu cenu nabízela jakési subtilní povznesení, přítomnost smyslu. Bez ohledu na možné vnější výhrady, vzít člověku možnost dál vědecky pracovat se subjektivně rovnalo jakémusi rozdrčení existence. Jistě, vzít herci možnost hrát, spisovateli vydávat své knihy a podobně se jevilo horší – jenomže herec může přehrát roli pro několik přátel, spisovatel může psát do šuplíku s nadějí pozdějšího vydání. Vědec, který není čistým teoretikem, bez laboratoře, přístrojů a počítačů v současné době přestává existovat – a při současném tempu vědy je to až na výjimky (jakou se mně osobně později podařilo uskutečnit) změna nevratná. Když mu berou jeho práci, jde i nejde mu o život – a právě to, že žádaná oběť není *mezní* a přitom je tak zjevně *nesmyslná*, snadno nahlodá odhodlání k odporu.

Docela tedy chápu, že se vlastně všichni mí kolegové – s různou měrou zdrženlivosti a vkusu – dali přimět k ponižujícímu odvolání; o tom, že to vnitřně nebylo zadarmo, svědčí i fakt, že nikdo z nich, mých vrstevníků, už nežije. Pro mne to však nebylo, ostatně v mém případě by nějaká opatrná věta na papíře nebyla stačila. Začalo tak mé vypuzování z ústavu. Dneska, na sklonku svých dnů, snad mohu říci, že jsem tehdy byl mnohými považován za možnou naději české vědy v daném oboru; prostě mě vyhodit z ústavu se tedy nikdo dlouho neodhodlal, zajisté z nejrůznějších důvodů. Tedy mě vypuzovali – trvalo to čtyři léta, po něž jsem byl stále pod krajním psychologickým tlakem rodiny, některých vyšších nadřízených, určitých kolegů, různých agentů. Zmiňuji to jenom proto, že ta léta také dala příležitost ke studiu systému. *Nikoliv mezní* situace, ale každodenní život pod stálým tlakem myslím ukazuje pravé kvality lidí. Zažil jsem v těch dobách spoustu zklamání, ale právě tak příklady neoblomné, ryzí solidarity své ženy, přátel, nejbližších kolegů. Můj bezprostřední nadřízený, člověk jistě přirozeně ctižádnostivý, riskoval – a také posléze ztratil – postavení tím, že se mě zastal. Většina ostatních mi neokázale dávala najevo své přátelství a po téměř dvaceti letech nepřítomnosti mě stejně samozřejmě přijala. Právě díky takovým lidem režim nikdy nebyl skutečně totalitní, ať už se jeho vládcí snažili jakkoliv. Pokud dnes řada politiků a jiných veřejně činných osob mluví o morální devastaci našeho národa během oněch let, rád bych je požádal, aby negeneralizovali a mluvili o těch, koho se to opravdu týká.

Proč vlastně jsem tehdy neemigroval? Jistě to nebylo nedostatkem příležitosti (hranice byly dlouho okázale otevřené) nebo obavou, že bych se v zahraničí neuplatnil (to v mém oboru s mými doporučeními by jistě nebyl problém). Dokonce jednou na dovolené v Jugoslávii jsem od nejbližších přátel dostal dopis s přiloženým výstřížkem z novin, kde jsem byl několikrát jmenován co známý nepřítel; poslali mi tehdy jakýsi morální dispens k případné emigraci. Nikdo mi však takové rozřešení nemohl dát, jenom já sám. A jakkoliv to může znít nepravděpodobně, kromě čistě osobních důvodů jsem emigraci zavrhl především proto, že jsem se cítil spoluzodpovědný za tu katastrofu, která národ postihla, a necítil jsem právo z toho utéct. Věděl jsem sice, že se nejspíš nepřidám k nějakému zoufalému hnutí odporu – na to jsem byl příliš velký realista nebo příliš malý hrdina; ale měl jsem pocit, že bych měl snášet tentýž život, který jsme s ostatními „reformními komunisty“ svou nešikovnou, nerozhodnou a v mnohém hloupou politikou na svůj národ přivolali. Tak, jak to dopadlo, bylo naše slavné Pražské Jaro jen takovým romantickým dobrodružstvím se svobodou, naivním vzplanutím, jehož hlavní aktér tak dlouho váhá mezi odvahou a opatrným

realismem, až všechno skončí katastrofou a všeobecným marasmem. Říkali jsme pak často – mne v to počítaje – že jsme alespoň dali lidem ochutnat naděje, nebo že naše nezdařená reforma a její potlačení byly první puklinou, z níž monolit sovětského bloku nakonec praskl. Jenomže to jsou takové šetrné výroky, zastírající značně jinou stránku věci. Vyjádřil ji drsně jeden přesvědčený antikomunista, přirozeně až ve chvíli, kdy usoudil, že se už zaručeně nemusí bát mi to říct: stačilo, že jsme my komunisté už jednou v minulosti strhli národ do katastrofy; teď jsme to tedy udělali podruhé a žádné dobré úmysly nás nikdy nemohou omluvit. Přemýšlel jsem od té doby mnoho o těch slovech, která měla mnoho společného s oním výrokem mé tety na začátku mého zapletení s režimem: oba byly tvrdé, jistě trochu nespravedlivé, měly však v sobě přesto mnoho pravdy. Svět jistě nebyl černobílý, komunistická strana v době mého vstupu se neskládala jenom z padouchů, stejně jako mimo ni nebyli jenom lidé morální a slušní; ale být dlouhá léta ve Straně, vidět poněkud více zblízka nepravosti, požívat jistých výhod – třeba zcela subtilních, které si člověk ani neuvědomoval, to mělo zcela jistě erosivní vliv na osobní integritu. Podobně Pražské Jaro se svým vyústěním nebylo jistě jenom fíkovým listem, jímž se chytřejší komunisté pokoušeli zakrýt svou hanbu, dalším bolševickým trikem, jak vodit národ za nos, nebo lehkovážným experimentem, jehož rizika nesli zase jiní. Určité sebezpytování by jistě slušelo i těm – tentokrát mimo Stranu – kteří bez ohledu na situaci, dokonce ještě v přítomnosti sovětských štábních jednotek, stupňovali požadavky a vyzývali k radikalizaci vývoje. Nicméně byli jsme to my, kdo měli moc a prostředky k rozhodným činům – a neuměli nebo nechťeli jí využít: příliš se nám zalíbilo v té teplé náruči souhlasu a lásky, než abychom vzali situaci pevně do rukou; a příliš jsme se báli sovětského Goliáše, než abychom se místo z husovské tradice poučili z té Žižkovy. Říkám zde úmyslně „my“, ačkoliv sám se svými občasnými spojenci jsem v oné straně byl tak cizorodým prvkem, že mě tam často nazývali nejen zrádcem, ale i špiónem a provokatérem. Ale z hlediska okolí jsem k nim patřil a rozlučka se stranou mne nemůže zbavit spoluodpovědnosti.

To také bylo jedním z důvodů, proč jsem tu sice zůstal, ale dlouho nevyhledal žádné spojení s tím, co se později začalo nazývat disentem: nebyl jsem si jist, že dalším pokusem ulehčit svému svědomí nebudu napomáhat vzniku něčeho ještě horšího. V těch prvních letech bych byl ostatně nejspíš přijat s nedůvěrou: byl jsem sice nakonec vyhozen z ústavu i Akademie, nicméně způsobem téměř „prominentním“. Zcela bez mého vědomí (sotva mi to kdo uvěří, ale je to pravda) se v době, kdy jsem beznadějně sháněl místo počínaje rozličnými výzkumnými ústavu a konče Sběrnými surovinami, musela sejít malá konference vysokých funkcionářů včetně nedávného a ještě vlivného předsedy vlády, aby si rozdělila odpovědnost za to, že mě umístí do jakési špinavé drogerie, nesoucí zcela nepatřičně název výzkumného ústavu. Tam jsem tedy nakonec přešel, protože jinde – včetně míst, kde brali každého – pro mne zaměstnání nebylo. Byli sice lidé, kteří mne od toho zrazovali s dobrým odhadem, že tam už provždy zůstanu; ale já jsem měl rodinu a k mému životnímu krédu patří, že bych raději čistil kanály, než se dal kýmkoliv živit.

Kdo nic takového neprožil, sotva si dovede představit subtilní inferno, které mi toto zaměstnání zprvu připravilo. Mohl jsem sice nosit bílý plášť, nominálně se ode mne očekávala „vědecká práce“, byť průmyslově orientovaná, ale celá ta instituce byla ve skutečnosti podivnou galerií postav s bizardními duševními a charakterovými poruchami, promíšených s lidmi sice celkem normálními, ale primitivními a znuřenými prací, která většinou k ničemu nevedla. Ve skutečnosti to byl jen trochu kontrastnější obraz „výzkumu“, jak se za ta léta socialismu vyvinul na podnikové úrovni: odkladiště lidí, kteří neobstáli v mocenských a jiných zápasech, kteří z různých ohledů museli zůstat vedoucími něčeho a kteří si kolem sebe vytvářeli okruh lidí podobně neschopných či jinak postižených a jim zavázaných. V takových výzkumech samozřejmě byli i lidé schopní, většinou ale podřízení někomu buď neschopnému nebo propadlému z celkové frustrace nějaké neřesti či úchylce.

Zoufalství z nevyhovitelných překážek jakékoliv smysluplné práce, dokonce z prosté nemožnosti vůbec se soustředit v laboratoři, v níž se nějakých dvacet lidí neustále překřikovalo v banálním klábosení, všeobecná špína, nekulturnost, k imbecilitě se blížící duševní úroveň nadřazených – to jsou všechno znaky, které jsou jistě směšné ve srovnání s utrpením ve vězení nebo v koncentračním táboře. Proto jsem také vždycky prohlašoval, že jsem vlastně netrpěl. Ale také pro tu jemnost násilí, které se tu na mě páchalo, mi trvalo několik let, než jsem se adaptoval nebo spíš resignoval. Nakonec jsem si zachránil duševní zdraví rozevřením mimopracovních zájmů na široké spektrum vědění a kultury, ale to už je jiná kapitola, která sem nepatří. Nebudu zde také mluvit o svých pozdějších stycích s částí disentu, o své ilegální publikační činnosti, o své roli v přelomové době před deseti lety a své nevěli se po ní politicky angažovat – také to nepatří do mého účtování se svou komunistickou minulostí.

V. Vnitřní účtování

Blížím se k závěru a k tomu nejtěžšímu: v několika prostých větách zkusit odpovědět na několik otázek, které si léta kladu.

První je osobní. Týká se ideologie, s níž jsem kdysi do Komunistické strany vstoupil, skutečných motivů a morálního zhodnocení celé té části mého života, kterou poznamenalo členství ve straně. Především musím říci, že zásadu vstupovat do strany jakéhokoliv typu bez silného přesvědčení, ale s úmyslem posílit tam řady „rozumných a slušných lidí“ vidím po dlouhých vnitřních zápasech přece jen jako hluboce pochybenou a nemravnou: i kdyby se pro ni daly najít jisté pragmatické argumenty (i ty jsou pochybné, jak ukázala historie), je chybná mravně. Co se mých skutečných motivů týče, byly asi převážně čisté až na jistý typ ctižádosti, ne sice obvyklého kariérismu, ale potřeby „být u toho“, mít větší možnost ovlivňovat dění kolem sebe. Zda to je motiv záporný či kladný, je silně relativní a v této chvíli na to stále nedovedu najít konečnou odpověď. Konečně ve věci mravního zhodnocení celých těch osmi let, které jsem v té straně strávil, zajisté nemohu udělit sám sobě nějaké morální absolutorium. Na druhé straně se z té otázky mohu sotva vyvléct frází „to ať řeknou jiní“: kdo jiný by znal tak, jak já, všechny mé kroky a byl je schopen nezaujatě posoudit, koho bych vůbec zajímal natolik, aby se tomu věnoval? Tedy se pokusím. Mohu myslím říct, že jsem se po celou dobu onoho členství neustále snažil příslušnost ke Straně obrátit v něco lepšího a smysluplného. Mohu také prohlásit, že jsem členství nikdy nevyužil ke svému prospěchu, v hrubším i jemnějším smyslu – dokonce jsem odmítal některé drobné výhody, jež se mi nabízely. V čem se mi však výhod dostávalo, byla rovina sice subtilní, nicméně důležitá: v respektu lidí, jimž jsem pomohl, v důležitosti v daných komunitách, v popularitě během vrcholných dvou – tří let. Pokud mluvíme o korupci, spojené s politikou, neměli bychom zapomínat na tyto subtilní, leč významné hodnoty, kterými také vládne. Nemohu tvrdit, že jsem o nich věděl v době vstupu do Strany. Co ale na mne jistě působilo, bylo něco tomu blízkého: potřeba jisté důležitosti. Můj vstup do Strany, který bych měl tendenci chápat nejspíš jako lehkovážnost, tak ukazuje jistý, pro mne méně příjemný rys mé složité povahy. Víím o něm a je to jeden z těch, které jsem snad za léta alespoň trochu zkrotil.

Pokud mám nyní ještě zhodnotit ideologii a praxi oné strany, s níž jsem se zapletl, je to úkol současně lehký i velmi obtížný. Komunistické strany všeho typu, včetně té naší, se částečně působením nejmocnější z nich, tedy strany sovětských bolševiků, dílem z vlastních zdrojů po většinu své existence projevíly jako organizace zločinné nebo přinejmenším mravně narušené. Fakt, že se za jejich vlády stalo také leccos dobrého, nemůže být omluvou pro jejich zločiny, pro strádání a smrt milionů nevinných lidí, stejně jako pro dlouhodobé, možná už nenapravitelné škody na společnosti a životním prostředí. Platí to – v tom ani v nejmenším neváhám – pro celé komunistické hnutí od Marxova politického vystoupení po revolucích 19. století přes Lenina a jeho souputníky až po všechny ty další známé hrozné důsledky.

V čem ale sotva mohu souhlasit, je dnes tak oblíbené tvrzení, že spolu se zhroucením systémů diktatur v podstatě analogického typu, které si říkaly socialistické, se také ověřila nesmyslnost socialistické myšlenky. Nejsem si jist, zda hnutí – pro krátkost je budu nazývat přece jen totalitárními – ať už se jednalo o komunistické či fašistické nebo nacistické lze nazvat společenským experimentem, kterým se prokázala neplatnost jisté teorie. Připadá mi to, jako by na základě pokusů se školním příložníkem a špačkem opsané tužky někdo prohlašoval za překonanou třeba teorii relativity. Skutečností je, že od svých prvních kroků Leninovi bolševici hodili celé dílo svých předchůdců včetně samotného Marxe – kromě snad několika zásad Komunistického manifestu – přes palubu a soustředili se téměř jen na uchvácení a upevnění moci. Revoluční teror, který měl skončit s osvobozením proletariátu, se stal terorem permanentním na mnoho desetiletí. Strana, která měla být pouhým předvojem proletariátu v jeho zápasu o příští rovnost, se brzy stala nedotknutelnou mocenskou elitou, která záhy etablovala a upevnila své téměř feudální panství. Zespolečenštění výrobních prostředků, jak se říkalo v marxistické hantýrce, nenápadně přijalo formu jakéhosi státního kapitalismu; pozemková reforma měla v samém Rusku formu bezprecedentního podvodu na venkovském lidu: půda byla lidem jen propůjčena a pak zas odebrána v násilné kolektivizaci. Stát, který podle Leninova slaboduchého bonmotu měl zanedlouho fungovat podobně jako pošta, se záhy změnil v nejtěžší hierarchickou byrokracii. Systém, který měl zrušit vykořisťování a zbídačování lidu, neváhal nutit miliony lidí k smrti hladem a další ještě četnější miliony povraždit jen pro své – často iracionální mocenské zájmy. Tím vším neříkám, že byly Marxovy představy správné. Tvrdím, že celý vývoj hnutí, které se na ně odvolávalo, je pro jejich posouzení relevantní jenom tehdy, máme-li důvod tvrdit, že byl nevyhnutelným důsledkem jejich zásadních chyb. Tím si dodnes jist nejsem, neboť si myslím, že jednak myšlenky osamělého myslitele či proroka mohou být v nejlepším případě jistým katalyzátorem, nikoliv skutečným zdrojem mohutných společenských pohybů, jednak fenomén totalitních hnutí byl jenom jednou z forem kritického stavu, jímž prochází naše civilizace.

To ale neznamená, že bych proto necítil potřebu kritického zhodnocení marxismu a jemu podobných společenských teorií či spíše ideologií, dokonce samé socialistické myšlenky, která je starší a vlastně svého druhu zesvětštěním křesťanství. Ač je to téma spíše na knihu, než na několik odstavců, pokusím se tu svůj postoj alespoň načrtnout. Nutkavou chybou veškerého společenského reformátorství zejména minulého století je předpoklad, že (i) existuje jednoduchá příčina neuspokojivého stavu společnosti, (ii) tuto příčinu lze nevratně odstranit ať násilnou či mírnou cestou a (iii) jejím odstraněním dojde k automatické nápravě. Bohužel toto prostoduché myšlenkové schéma neztratilo svou přitažlivost a objevuje se zase v jiné podobě v tvrzeních lidí, kteří marxismus tvrdě zavrhují. Je třeba velmi zdůraznit, že tato představa je chybná ve všech svých třech bodech: (i) bohužel nikdy neexistuje jediná příčina nějakého jevu, ať už jej hodnotíme jakkoliv: co spatřujeme jako jednotlivý jev, je zpravidla jen jistý průmět daného stavu společnosti, jehož kořeny jsou zpravidla široce rozvětvené a hlubší, než tušíme; (ii) většina neduhů společnosti částečně kořeny v některých rysech lidské povahy a v jistých předpokladech, na nichž organizovaná společnost stojí: proto mívají tuhý život a jejich odstranění je často pouze ilusorní; (iii) zejména neexistuje žádný automatismus na způsob působení přírodního zákona, kterým by dílčí – byť úspěšná – změna společenského systému vedla k nápravě společnosti.

Představa zákona, který by nevyhnutelně ovládal společenské jevy, je průmětem podvědomé vůle k moci – v tom by měl výjimečně Nietzsche pravdu. A díky tomu také tehdy, když se realita podle takové představy nechová, svádí to k uplatnění moci, která má uvést věci „do pořádku“ – ať vůči společnosti, které se vnucuje chování podle představy, ať přinejmenším vůči vlastnímu kritickému rozumu, falsifikací skutečnosti. Je ironie v tom, že Marx, který měl tak zbystrěné oko pro sebeklam jiných, sám takovému pokušení podlehl a

stál u zrodu hnutí, které na něm založilo svou existenci. Jelikož jako skoro každý ve své době kopíroval Hegela, měl k tomu ale nový, nebezpečný nástroj, dialektiku. Jeho pozdější epigoni a vyznavači tzv. dialektiky používali k soustavnému podvádění sebe sama a hlavně jiných. Ale i Marx sám, byť svého Mistra ve všem ostatním převracel naruby, nerozpoznal ústřední chybu celého Hegelova myšlení, totiž násilnou myšlenku ztotožnění protikladů, do nichž byly předtím stejně násilně promítnuty rozlišené stránky zkušenosti. Tak jako se Hegelovi svět jako objektivace ducha vyvíjí negací výchozího stavu a posléze negací této negace, stal se Marxovi základem vývoje společnosti nesmiřitelný boj vykořisťujících a vykořisťovaných (ostatně také jen odlesku Pána a Raba na počátku Hegelovy Fenomenologie ducha), který měl vést ke zničení těch prvních, načež se měla dynamika celých dosavadních dějin – třídní boj – sama zrušit nastolením beztřídní společnosti. Je pravda, že v celé této konstrukci je něco násilného, ba logicky zvráceného. Je pravda, že nemohla vést k ničemu lepšímu než k rozdmýchávání třídní nenávisti a následnému sebeobelhávání. Marxova utopie není špatná proto, že historicky selhala (neboť se o ni nikdo vážně nepokusil), ale proto, že je od počátku založena na chybné myšlenkové konstrukci.

Spolupráce a soutěž, solidarita a elementární egoismus; svoboda a organizace; rovnost a hierarchie: to jsou zhruba vektory, které vytyčují prostor každé společenské struktury. Není a priori jasné, zda nevyhnutelná dělba činností a tedy i rozhodování nevyhnutelně předpokládá dominanci jedněch nad druhými, zda dominance nutně vede k vykořisťování. Snaha brát si v tomto ohledu příklady z chování jiných druhů nebo z přírody obecně je zavádějící, protože v přírodě s její nepřehlednou mnohostí najdeme doklady pro jakékoliv tvrzení. Do jisté míry se totéž dá říci i o lidské společnosti. Podat docela nezaujatý a přitom dostatečně plný její obraz je téměř nemožné, i když je jistě absurdní Marxovo tvrzení, že by takový pokus nutně byl v područí zájmů určité společenské třídy. S touto výhradou lze snad konstatovat, že dělba bohatství, vydobytého na přírodě či vytvořeného společností, stejně jako míra svobody a životního sebeuspokojení nikdy v historii nebyla zcela rovnoměrná jak co do kvality, tak kvantity. Zda tuto nerovnoměrnost a s ní spojenou faktickou nerovnost můžeme vždy nazývat vykořisťováním jedněch druhými, je víc než sporné. Současně je však zcela nesmyslné, ne-li záměrně lživé, popírat tendenci určitého typu lidí využívat nejen své síly nebo obratnosti, ale i mechanismů, bez nichž by lidské společenství nemohlo existovat, k ovládnutí jiných; stejně tak popírat existenci vykořisťování a parazitismu ve společnosti vůbec. Je tedy věcí našeho pojetí společenské spravedlnosti, kudy vedeme hranice mezi oprávněným ziskem a kořistnictvím, stejně jako mezi právem rozhodovat a útlakem, mezi přirozeným rozvrstvením společnosti a vynucenou nerovností. O toto pojetí se vede staletý spor, který z roviny idejí a slov občas přerůstá i v krvavé revoluce.

Patrně největší chybou Marxe a jeho následovníků je předpoklad, že existuje jediné takové spravedlivé pojetí a že je lze společnosti jednou provždy násilně vnutit. Chybou tu není jenom utopismus takové myšlenky, ale arogance, s níž autor předpokládá vlastní jasnozřivost, s kterou správné pojetí údajně umí rozpoznat. Omezenost, s níž veškeré společenské dění převádí na jediný spor a ten vzápětí redukuje na hmotné statky a moc nad jejich rozdělováním, jsou jenom jejím rubem. Iracionalita, s níž se pak předpokládá, že moc, získaná při násilném řešení sporu, se na svém vrcholu sama zruší ve prospěch utopického ráje na zemi, měla svůj původ v tehdejší filosofické tradici, jak jsem naznačil nahoře. Je ale také dokladem myšlenkové svévole, která sotva vyvolá úctu v posuzování teorie samé, která se však změnila v neodpustitelnou neodpovědnost, jakmile je teorie prezentována jako politický program. Jelikož Marx, jak sám prohlašoval, patřil k myslitelům odhodlaným svět nejen pochopit, ale také jej změnit, jelikož se navíc ve svých pozdních letech vehementně angažoval ve formování hnutí, které mělo jeho vize uskutečnit, nese spoluodpovědnost za zvrhlosti, kterých se komunistické hnutí dopouštělo a stále ještě dopouští. Není v tomto ohledu vážný rozdíl mezi „mladým“ a „starým“ Marxem. Byl jenom jeden Marx, člověk schopný bystrých a

originálních pozorování, ale právě tak schopný vykrádání a překrucování cizích myšlenek, člověk s titánsky neodpovědnou ctížádostí vtisknout světu pečeť svého ducha.

Tím, že pochopíme chyby (zde sotva načrtnuté) nějaké teorie, se ještě nedobereme pravdy. Mezi oněmi vektory, o nichž byla řeč nahoře, ve společnosti existuje napětí, které je pro ni zdravé a životadárné jen po určitou mez. Že za všech okolností se v lidské komunitě některým lidem z různých důvodů dostává větší měrou důležitosti a moci případně hmotných statků a jiných požitků než jiným, často na jejich úkor, je prostý fakt. Každá rozumná společnost takovou nerovnost musela nějak regulovat, pokud měla přežít; každá do jisté míry přerozdělovala bohatství, ať tím či oním směrem. Existoval nějaký řád společnosti, čerpající své oprávnění z tradice.

Posledních pět set let se lidský vývoj explozivně urychluje a tradice v něm ztrácí váhu. Zdá se, že přinejmenším v posledních dvou staletích se obnažily dvě základní síly, které se občas kataklysmaticky spojí, ale většinou jsou v konfliktu: na jedné straně vůle k všeobšlé rovnosti a ničím neomezené svobodě, naproti tomu vůle k ničím nekontrolované moci, ať politické nebo ekonomické, spojené přirozeně s nerovností, útlakem a vykořisťováním ovládaných. Že tyto komplementární síly mohou koexistovat a střídavě se prosazovat, je asi dáno postupným hroucením tlumících mechanismů, působících subjektivně i v společenské objektivaci: oslabováním tradic, erodí hodnotových systémů, vyprázdňením náboženského citění. Je stejně nerozumné i nemravné, ponechat těmto silám prostě živelný průchod, jako je chtít spoutat totální nesvobodou společnosti.

Bylo by krajně naivní domnívat se, že bezohledné kořistnictví v současném světě nepředstavuje vážný problém: existuje na nejrůznějších úrovních od personálních vztahů až po celá kulturní teritoria a občasná filantropická gesta jsou jenom velmi nedostatečnými náplastmi na rány, které způsobuje. Je stejně naivní domněnka, že vševládný svobodný trh na všech úrovních lidských činností a potřeb tyto jevy automaticky odstraní: tato představa je stejně primitivní a zrádná, jako Marxova víra v automatickou působnost společenských zákonů, v jejichž existenci věřil. Ostatně všechny země, které tuto doktrínu nominálně vyznávají, postupně zařadily do svých systémů řadu prvků regulace a přerozdělování bohatství, které by bylo možno nazvat socialistickými. Je v tom kus historické ironie, že se na tomto vývoji podílel vliv koexistence se státy nominálně socialistickými, v nichž socialistická doktrína zřetelně zklamala.

Bylo by ale stejně neodpovědné a naivní si myslet, že tedy socialistické ideje jsou v jádře správné a uskutečnitelné, jen když se zbaví násilnických a zlovolných rysů, které do nich vnesl Marx a v stále rostoucí míře jeho následovníci. Přinejmenším tři zkušenosti z našeho nedávného vývoje lze myslím zobecnit: (i) jelikož v normální společnosti nelze všechny lidi přesvědčit o správnosti zejména zásad, které jsou v protikladu s jejich osobními zájmy, je ke každé regulaci společnosti a přerozdělování bohatství nezbytně nutná moc; zkušenost ukazuje, že od jistého stupně se moc vymyká společenské kontrole a podřizuje další vývoj svému samoučelnému zájmu; (ii) jelikož mezi podnikavostí a snahou ovládat, případně využívat jiné vede těžko vymezitelná hranice, vede snaha regulovat kořistnictví velmi snadno k podvázání lidské iniciativy a v důsledku nakonec k úpadku kreativních sil ve společnosti; (iii) i když se svobodný trh zdaleka nechová vždy rozumně, jelikož není ovládan principem nabídky a poptávky, jak se věří, ale principem maximalizace zisku, všechny pokusy řídit zejména produkci rozhodováním sebelépe vybraných grémií nevedly ke zdaru. Tyto negativní zkušenosti ale nevedou k automatickému závěru, že je správné zrušit veškerou státní moc, zákony omezující otevřené kořistnictví či pokusy ovlivnit živelnost lidských aktivit ve společenství rozumným směrem. Jenom nám napovídají, že jde o složité, vzájemně provázané problémy, k jejichž řešení je třeba drobných evolučních kroků na základě trpělivé snahy o poznání složitého chování společnosti.

Lze vůbec učinit nějaký závěr? Shodneme se asi snadno na tom, že rozumná společnost potřebuje poměrnou rovnost příležitostí v soutěži i rozumnou regulaci jejich výsledků, možnost spolupráce, poměrnou svobodu nikoliv příliš na úkor svobody jiných, únosnou míru solidarity ještě neznásilňující přirozené osobní potřeby. Jako nejživotnější pro splnění těchto požadavků se asi dnes jeví uspořádání, které nazýváme pluralitní demokracií, nebo ještě lépe otevřenou občanskou společností. Toto – ve své definici mnohoznačné – uspořádání společnosti není tak příliš vzdálené původním socialistickým myšlenkám, ovšem s tou výhradou, že je založeno právě na pluralitě nejen politických sil, ale i regulativních společenských principů. O tom, jaké fakticky je pluralitní uspořádání, jak je vyvážena rovnováha mezi soutěží a spoluprací, mezi péčí o sebe a solidaritou, mezi svobodou a vynuceným řádem, se vlastně rozhoduje neustále, nikoliv na základě nějaké apriorní doktríny. Je zřejmé ze zkušenosti i a priori, že toto uspořádání je v mnoha směrech zranitelné už proto, že jedinou jeho doktrínou je minimum uplatňované moci: je tedy závislé nejen na pasivním souhlasu, ale na aktivní spolupráci rozhodující většiny. Proti původním socialistickým (nemarxistickým) myšlenkám, založeným v podstatě na mateřském principu, tedy vztahu občanů co dětí k laskavě pečujícímu a dozírajícímu státu, idea otevřené občanské společnosti je založena na předpokladu dospělosti občana, schopného unést svobodu s jejími riziky a přijmout za ni individuální odpovědnost. Je zřejmé, že i zde jde o předpoklad ideální, to konečně ukazují typické neduhy pluralitní demokracie: vysoká úroveň zločinnosti, poměrně velký vliv demagogie, desorientace a útek od reality zejména u části mladých lidí. Jak se zdá, narážíme na určité paradoxy, kterými sama demokracie ohrožuje svůj další vývoj: Především typ nastíněného společenského uspořádání je možný jenom za určité úrovně blahobytu společnosti; přílišné hmotné zajištění, alespoň pokud není doprovázeno účinnou výchovou, však nepřispívá k dospívání člověka. Za druhé hlavním mocenským nástrojem i médiem tu je veřejné mínění. Moderní doba přinesla neobyčejně účinné prostředky jeho ovlivňování. Evidentní nebezpečí jejich zneužití k mocenským prostředkům se zdá být v posledních desetiletích neutralizováno trhem; výsledkem je však další dětinštění populace, což má zpětný vliv na správu věcí veřejných. Za třetí volná soutěž v hospodářské oblasti vede – přes všechny pokusy o regulaci – k růstu průmyslových společností, monopolizaci a tím i tlumení soutěže, zejména však k růstu paralelní moci, hrozící v dohledné době přerůst moc politickou. Zda pluralitní demokracie najde účinné protilátky proti těmto svým nemocím, nelze dnes s jistotou říci.

Co z toho všeho – a mnohého, co tu nemohlo být řečeno – pro mne při tomto účtování plyne, je zhruba toto. Neexistuje zřejmě ideální společenský systém. Jsou ale systémy, které se přes své proklamované cíle prokázaly jako špatné, v podstatném smyslu zhoubné a zřejmě neschopné vnitřní reformy. Mezi ně patřil onen typ diktatury s totalitními ambicemi, jaký založili ruští bolševici a vnutili všem státům v dosahu svého vlivu; stejně tak podobné diktatury, částečně též operující se socialistickou ideologií, jako byla ta nacistická v Německu či fašistická v Itálii a Španělsku. Zhroucení ambicí takových diktatur je nesporně kladným historickým faktem, vyvolávajícím optimismus. Bylo by ale naivní se domnívat, že tím skončily zkoušky, které si západní lidstvo samo připravuje.

Praha, 22. listopadu 1999

Jaroslav Kříž

Dodatek

Když po sobě čtu tyto řádky s odstupem zhruba pěti let, mám zvláštní pocity: ukonejšily se za tu dobu mé obavy, implicitně obsažené v posledních odstavcích, nebo naopak zesílily? Za tu dobu naše země vstoupila do dvou významných mezinárodních unií, životní úroveň sice mírně, ale přece roste, vzhled našich měst se lepší a rozdíl mezi domovem a vyspělou cizinou se pomalu, nicméně neustále stírá. Tato vzrůstající podobnost však není zdaleka jenom důvodem k radosti: ukazuje se totiž to, co jsme buď nevěděli nebo si zastírali, že Západ (naše forma zemí zaslíbených) má sám řadu tíživých problémů, které jsme považovali za místní folklor. V čem se ovšem lišíme stále, je údajná nostalgie pětiny národa po poměrech tzv. socialismu; ještě větší pak prý mezi nimi a dneškem nespátřuje žádný významný rozdíl. Jelikož nepředpokládám, že by si příslušné agentury, zkoumající veřejné mínění, své průzkumy výhradně vymýšlely nebo že by své respondenty výhradně vybíraly z frekventantů ústavů pro duševně handicapované – a také nevěřím, že by se právě náš národ skládal převážně z idiotů, prozkoumám stručně některé hlavní podobnosti. Snad některé výroky zapůsobí provokativně, ale to je jejich účel.

1. Právo na svobodný projev názoru.

Na rozdíl od doby před 15 lety mohu v rámci slušnosti říkat zcela svobodně, co si myslím. Platí to rozhodně o tématech, která by mě ještě v roce 1988 zaručeně přemístila na neurčitou dobu do vězení.

V čem je však pozoruhodná podoba, je v efektu takových prohlášení. Mohu je říkat mezi přáteli, pokud jsem je jimi ještě důkladně neotrávil, ale tím to končí. Tisk, rozhlas, televize, prostě jakékoliv médium můj názor neuveřejní, pokud nebudu celebrita, opakující stále tytéž floskule, nebo nepřijdu s něčím dostatečně senzačním, pokud možná skandálním, co by zvýšilo náklad nebo sledovanost.

2. Právo na svobodnou volbu svých politických reprezentantů.

Nikdy se nedozvíme, kolik lidí tehdy skutečně k volbám chodilo, jistě ne 98%, ale ne také 20%. Pokud se člověk k volbám neodvážil nejít, spočíval jeho akt v rituálním vhození lístku do urny. Šlo o akt poslušnosti. Dívat se na lístek bylo zbytečné, výsledek voleb na aktu sebemeně nezávisel.

Na první pohled nemůže být většího rozdílu proti dnešku. Jdu k volbám svobodně, vyberu si mezi 14 – 30 nebo více lístky, jdu povinně za plentu, nikdo mě při tom nepozoruje. Nicméně pokud volím z dobrých důvodů kandidáta nebo stranu, která nepřekročí zákonnou hranici pro vstup např. do parlamentu, případně poměrný díl mého hlasu některé stran, které bych nikdy nevolil. Dále: jestliže přijde k volbám 20% voličů, pak i triumfální vítězství nějaké strany, řekněme 30%, reprezentuje 6% voličů. Straně s takovým mandátem je svěřena správa státu na příští 4 roky. Za starých dob měla KSČ zajisté více, než 6% aktivních příznivců.